

২০১৯ খ্রীষ্টাব্দ

ISSN 2349-8943

সংস্কৃত সংস্কৃতিঃ

কৌটিল্য বিশেষ
ত্রয়োদশ সংখ্যা

সংস্কৃত বিভাগ
ডিব্রু মহাবিদ্যালয় : ডিব্রুগড়

সম্পাদনা
ড° অদিতি বৰুৱা

To

The Central library
Dibrui College

ISSN : 2349-8943

সংস্কৃত সংস্কৃতিঃ

কৌটিল্য বিশেষ

ত্রয়োদশ সংখ্যা, ২০১৯

২০১৯
৩১.০৪.২০১৭

সংস্কৃত বিভাগ আৰু IQAC

ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয় : ডিব্ৰুগড়

সম্পাদনা

ড° অদিতি বৰুৱা

SANSKRIT SANSKRITI, a collection of essays edited by Sanskrit Department and published by Principal, Dibrugarh College, Dibrugarh in collaboration with IQAC, Dibrugarh College, Dibrugarh, Assam. Printed at Kaustubh Printers, Dibrugarh-3. 13th Publication : August, 2019.

© Copyright reserved.

ISSN 2349-8943

Price : ₹ 50.00 only.

সম্পাদনা সমিতি

মুখ্য উপদেষ্টা : ড° নগেন শইকীয়া
ড° অশোক কুমাৰ গোস্বামী
ড° বাজেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা
মুখ্য উপদেষ্টা : ড° জিতু বুঢ়াগোহাঁই

সম্পাদিকা : ড° অদিতি বৰুৱা

সদস্য : মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ
নন্দিতা বৈশ্য
মনোজ কুমাৰ শৰ্মা
ড° সমীৰ কুমাৰ বা
প্ৰণৱ পাল
বাবু নায়ক

সংস্কৃত সাহিত্যানুৰাগী পঢ়ুৱৈসকলৰ হাতত...

সংস্কৃত সংস্কৃতি : সংস্কৃত বিভাগ, ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা সম্পাদিত। IQAC ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়, ডিব্ৰুগড়ৰ সহযোগত আৰু অধ্যক্ষ, ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত।

ত্ৰয়োদশ প্ৰকাশ : আগষ্ট, ২০১৯ খ্ৰীষ্টাব্দ।

© সৰ্বস্বত্ব সংৰক্ষিত।

মূল্য : ৫০.০০ টকা মাত্ৰ।

মুদ্ৰক : 'কৌন্তুভ প্ৰিণ্টাৰ্ছ, মিলন নগৰ, ডিব্ৰুগড় - ৩।

অৱতৰণিকা

সংস্কৃত সাহিত্যত কৌটিল্য বা চাণক্য এটি সুপৰিচিত নাম। ভাৰতৰ ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰখনতো এই নামটি অতিকৈ প্ৰসিদ্ধ। এই কৌটিল্যৰ দ্বাৰাই নন্দবংশ ধ্বংস আৰু মৌৰ্য্য বংশৰ প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ কাহিনীয়ে তেখেতক অসামান্য কৰি তুলিছে। তেখেতৰ প্ৰকৃত নাম বিষ্ণুগুপ্ত যদিও চণকৰ পুত্ৰ বাবে চাণক্য আৰু কুটিল ৰাজনীতিবিদ হোৱা বাবে কৌটিল্য নামেৰেহে প্ৰধানকৈ জনাজাত। তেখেতৰ জন্ম-মৃত্যু সম্পৰ্কে সঠিক ভাৱে কোৱা কঠিন যদিও ৩৭১ খ্ৰীষ্টপূৰ্বত জন্ম হোৱা এই সুদক্ষ ৰাজনীতিবিদ আৰু অৰ্থনীতিবিদজনৰ ২৮৩ খ্ৰীষ্টপূৰ্বত মৃত্যু হোৱা বুলি জনা যায়। ভাৰতৰ মেকিয়াভেলি হিচাপে জনাজাত এই বিখ্যাত ব্যক্তিজনৰ বিষয়ে ঐতিহাসিক তথ্যৰ অভাৱ হ'লেও তেখেত যে 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' আৰু 'চাণক্য নীতি'ৰ ৰচয়িতা তাত কোনো সন্দেহ নাই। কিস্বদন্তী স্বৰূপ এই ব্যক্তিজনৰ বিষয়ে প্ৰধানকৈ মৌৰ্য্য বংশৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰজা চন্দ্ৰগুপ্তৰ কাহিনীসমূহৰ পৰাই গম পোৱা যায়। ইয়াৰ ভিতৰত বৌদ্ধ গ্ৰন্থ 'মহাবংশ', হেমচন্দ্ৰৰ 'পৰিশিষ্টপৰ্বণ', সোমদেৱৰ 'কথাসৰিৎসাগৰ', ক্ষেমেন্দ্ৰৰ 'বৃহৎ কথা মঞ্জৰী' আৰু বিশাখদত্ত ৰচিত 'মুদ্ৰাৰাক্ষস' আদি প্ৰধান।

কথিত আছে যে এটা অনুষ্ঠানত কুৰূপ হোৱাৰ বাবে ৰজা নন্দই তেওঁক অপমানিত কৰিছিল। সেই অপমানৰ প্ৰতিশোধ ল'বৰ বাবেই চাণক্যই চন্দ্ৰগুপ্তক প্ৰশিক্ষণ দিছিল আৰু অৱশেষত তেওঁ ৰজা নন্দ আৰু তেওঁৰ সন্তানসকলক হত্যা কৰোৱাই চন্দ্ৰগুপ্তক ৰাজসিংহাসনত বহুৱাইছিল।

ইতিপূৰ্বে কোৱা হৈছে যে কৌটিল্য 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' আৰু 'চাণক্য নীতি'ৰ প্ৰণেতা। ৪০০ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত কামন্দকৰ 'নীতিসাৰ' নামৰ গ্ৰন্থতেই প্ৰথম কৌটিল্য আৰু 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ বিষয়ে তথ্য লাভ কৰা যায়। 'য়েন শাস্ত্ৰং চ শাস্ত্ৰং চ নন্দৰাজগতা চ ভূঃ। অমৰ্ঘেণোদ্ধতান্যাশু তেন শাস্ত্ৰমিদং কৃতম্?' (অৰ্থশাস্ত্ৰ,

১৫-১৮০-১)– ‘অর্থশাস্ত্র’ৰ সমাপ্তি লাভ কৰা এই শ্লোকটোৱেও প্ৰকাশ কৰে যে শাস্ত্ৰ, শাস্ত্ৰ আৰু নন্দৰ দ্বাৰা শাসিত পৃথিৱীক যিজনে উদ্ধাৰ কৰিছিল তেৱেঁই এই অর্থশাস্ত্ৰখন ৰচনা কৰিছিল। ১৯০৫ চনত মহীশূৰৰ পণ্ডিত ৰূদ্ৰপত্ন শামশাস্ত্ৰীয়ে প্ৰথম ‘অর্থশাস্ত্ৰ’খন উদ্ধাৰ কৰি তাৰ কিছু অংশ Indian Antiquaryত প্ৰকাশ কৰে আৰু ১৯০৯ চনত সম্পূৰ্ণ গ্ৰন্থ প্ৰকাশ কৰে। ‘যাজ্ঞবল্ক্য স্মৃতি’, বাৎসায়নৰ ‘কামসূত্ৰ’, বিষ্ণুশৰ্মাৰ ‘পঞ্চতন্ত্ৰ’, বিশাখদত্তৰ ‘মুদ্ৰাৰাক্ষস’ আৰু কালিদাসে ৰচনা কৰা ‘ৰঘুবংশ’, ‘কুমাৰসম্ভৱ’, ‘অভিজ্ঞান শাকুন্তলম্’ আদি গ্ৰন্থত এই ‘অর্থশাস্ত্ৰ’ৰ প্ৰভাৱ পৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই গ্ৰন্থখনত সৰ্বমুঠ ১৫টা অধিকৰণ আছে আৰু প্ৰতিটো অধিকৰণ বিভিন্ন প্ৰকৰণ আৰু অধ্যায়ত বিভক্ত। গ্ৰন্থখনত ৰাজনীতিৰ ন্যায়, ধৰ্ম, দণ্ডৰ লগতে অর্থনীতি, শিক্ষা, ব্যৱসায় ইত্যাদি বিভিন্ন বিষয়ৰ অপূৰ্ব সমাহাৰ ঘটিছে।

কৌটিল্যৰ অন্যতম গ্ৰন্থ চাণক্য নীতিত সোতৰটা অধ্যায়ত সৰ্বমুঠ ৩৩৯ টা নীতিমূলক শ্লোক আছে। মন কৰিবলগীয়া যে এই গ্ৰন্থত শিক্ষাৰ বিশেষকৈ স্ত্ৰীশিক্ষাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান, মিত্ৰ বিচাৰ, সজ্জন আৰু দুৰ্জন চৰিত্ৰ, বিদ্যা আৰু ধন, কৰ্ম আৰু মোক্ষ, দয়া-দাক্ষিণ্য আদি গুণ বিচাৰকে ধৰি মানৱ জীৱনৰ সকলোবোৰ দিশ সামৰি লোৱা হৈছে। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত অৱশ্যে সামান্য সাল সলনিৰে বিষ্ণুশৰ্মাৰ ‘পঞ্চতন্ত্ৰ’ আৰু ভৰ্তৃহৰিৰ ‘নীতিশতকম্’ৰ শ্লোকো দেখিবলৈ পোৱা যায়। মানৱ সমাজৰ বা জীৱনৰ বোধকৰো এনে এটা দিশ নাই যিটো এই চাণক্য নীতিয়ে সামৰা নাই। সেয়ে এই শ্লোকসমূহৰ প্ৰাসঙ্গিকতা আজিও বিদ্যমান।

সমাজ শাস্ত্ৰত ‘অর্থশাস্ত্ৰ’ আৰু ‘চাণক্য নীতি’ৰ প্ৰাসঙ্গিকতালৈ লক্ষ্য কৰি ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত বিভাগৰ মুখপত্ৰ ‘সংস্কৃত-সংস্কৃতি’ৰ ত্ৰয়োদশ সংখ্যাটি ‘কৌটিল্য’ বিশেষ সংখ্যা হিচাপে প্ৰস্তুত কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হ’ল। আমাৰ এই প্ৰচেষ্টাত সঁহাৰি জনাই তিৰুপতিৰ ৰাষ্ট্ৰীয় সংস্কৃত বিদ্যাপীঠৰ বিশ্বজিৎ বৰ্মণ, সমীৰ সাহা, তপন শীল, প্ৰাচ্যবিদ্যা সংস্কৃত প্ৰতিষ্ঠানৰ সচিব বিবেক কুমাৰ মিশ্ৰ, কামৰূপ নহিৰাৰ ৰঞ্জন গোস্বামী, গুৱাহাটীৰ ড° অন্তৰা চক্ৰৱৰ্তী, তিনিচুকীয়া মহিলা মহাবিদ্যালয়ৰ ড° উৰ্মিমালা বৰা, ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ ড° ৰঞ্জিত সিংহ, মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ, ড° কমলেন্দু শইকীয়া, আৰু মৌচুমী গোস্বামী ৰয়ে কৌটিল্যৰ

ইতিপূৰ্বে উল্লেখ কৰা দুখন গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন দিশ সামৰি প্ৰবন্ধ যুগুতাই দিলে। এই সুযোগতে আটাইকেইজন লিখকলৈ আমাৰ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা থাকিল। ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ ড° জিতু কুমাৰ বুঢ়াগোঁহাইদেৱৰ ইতিবাচক সঁহাৰি আমাৰ এই প্ৰচেষ্টাৰ প্ৰধান সম্বল। এই আপাহতে তেখেতলৈকো আমাৰ ধন্যবাদ জ্ঞাপন কৰিছোঁ। সম্পাদনা সমিতিৰ সদস্য ড° নগেন শইকীয়াদেৱ, ড° অশোক কুমাৰ গোস্বামীদেৱ, ড° ৰাজেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱ, মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ, নন্দিতা বৈশ্য, মনোজ কুমাৰ শৰ্মা, ড° সমীৰ ৰা, প্ৰণব পাল আৰু বাবু নায়কৰ সহায় সহযোগিতা অবিহনে এই প্ৰচেষ্টাই সাকাৰ ৰূপত ধৰা নিদিলেহেঁতেন। তেখেতসকললৈকো যাচিছোঁ আমাৰ আন্তৰিক কৃতজ্ঞতা। ধন্যবাদাৰ্থ আৰ্থিক সহায়তা প্ৰদান কৰা ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ IQAC আৰু মুদ্ৰণ-অলংকৰণৰ দ্বাৰা মুখপত্ৰখনক প্ৰকাশৰ মুখ দেখুউৱা কৌস্তভ প্ৰকাশনৰ স্বত্বাধিকাৰী প্ৰমুখ্যে কৰ্মচাৰীসকল।

আশাকৰোঁ সহৃদয় পাঠকে ‘সংস্কৃত-সংস্কৃতি’ৰ এই সংখ্যাটি আদৰি ল’ব।

জয়তু সুৰভাৰতী।

জয়তু ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়।

অদिति বৰুৱা

সম্পাদক, সংস্কৃত-সংস্কৃতি

সংস্কৃত বিভাগ

ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়।

■ অন্নতবণিকা	৫
সংস্কৃত ভাগ	
■ কৌটিল্যমতে দণ্ডব্যবস্থা ৯ বিশ্বজিত বর্মণ	৯
■ অর্থশাস্ত্রীয়নারীবিমর্শ: ৯ সমীর সাহা	১৭
■ কৌটিল্যার্থশাস্ত্রে ভ্রষ্টাচার: ৯ তপন শীল:	২৪
অসমীয়া ভাগ	
■ কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্ৰত বিবাহৰ ধাৰণা ৯ মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ	২৮
■ অর্থশাস্ত্ৰত শিক্ষা সম্পর্কীয় উপদেশ : এক চমু আলোচনা ৯ বঙ্কন গোস্বামী	৩৭
■ কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্ৰত গুণ্ডচৰৰ প্ৰাধান্য ৯ ড° অন্তৰা চক্ৰৱৰ্তী	৪১
■ কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্ৰ আৰু প্লেটোৰ বিপ্লৱিক শিক্ষা আঁচনি : এক পৰ্যালোচনা ৯ ড° বঞ্জিত সিংহ	৪৯
বাংলা ভাগ	
■ বিহঙ্গম দৃষ্টিতে চাণক্য নীতি ও তার প্ৰাসংগিকতা ৯ মৌচুমী গোস্বামী বয়	৫৩
হিন্দী ভাগ	
■ सामाजिक परिपेक्ष में अर्थशास्त्र ৯ विवेक कुमार मिश्र	৫৭
ইংৰাজী ভাগ	
■ KAUTILYA's ARTHASHASTRA —Its Relevance in Contemporary World ৯ Dr. Kamalendu Saikia	৬৮
■ The Concept of Economics as Reflected in the Arthasāstra: An Outline ৯ Dr. Urmimala Bora	৭৫
■ सुभाषितम्	৮৫

কৌটিল্যমতে দণ্ডব্যবস্থা

বিশ্বজিত বর্মণ

শোধশিক্ষাত্ৰ:, রাষ্ট্ৰীয়সংস্কৃতবিদ্যাঠাম্, তিৰুপতি:

প্ৰস্তাবনা--

‘আন্বীক্ষিকী-ত্ৰয়ী-বার্তাণাং যোগক্ষেমসাধনো দণ্ডঃ। তস্য নীতি: দণ্ডনীতি:।’^১ আন্বীক্ষিক্যাদি ত্ৰয়াণাং বিদ্যানাং যোগক্ষেম: দণ্ডনীতিমাধ্যমেণ এব সাধ্যতে। প্ৰত্যেকং ৰাজ্যস্য ৰাজ্যপরিপালনর্থ যথা ৰাজ: প্ৰয়োনমস্টি তথৈব ৰাজ্যং সুপ্তু: পরিপালনর্থমেকং সংবিধানমাৱশ্যকং ৰৱতি। ৰাজা তৎ সংবিধানানুসারং ৰাজ্যং পরিপালয়তি। যথা ৰাজা প্ৰজাকল্যাণায় কল্যাণক্যৰিয়োজনা: চিন্তয়তি তথৈব প্ৰজানাং মঙ্গলায় অৰ্যপ্ৰদানায় চ অপরাধিনাং কৃতে দণ্ডমপি দদাতি। ৰাজা অপরাধিভ্য: তৎ সংবিধানানুসৃত্য অপরাধানুসারং দণ্ডং দদাতি। যদি ৰাজা ধৰ্মশাস্ত্ৰানুসারং দণ্ডং ন দদাতি, অথৱা ৰেদৰ্মাৱং কৰোতি তৰ্হি সামান্যানাং প্ৰজানাং কোপস্য কাৰণং ৰৱতি। অত: ৰাজা ধৰ্মশাস্ত্ৰবিষয়ং সম্যক্ জ্ঞাত্ৱা শাস্ত্ৰানুসারং দণ্ডং দদাতি। যদি সুৱিজ্ঞাতসসন্ দণ্ডং দদাতি তৰ্হি স ৰাজা সৰৱত্ৰ পূজিত: ৰৱতি। কিন্তু দুপ্ৰযুক্ত: দণ্ড: ৰাজ্যে অৰাজকতায়া: কাৰণং ৰৱতি। অত: আচাৰ্যেণ কৌটিল্যেনাপি উচ্যতে যত্-- ‘তীক্ষ্ণদণ্ডো হি ৰূতানামুদ্বৈজনীযো ৰৱতি। মৃত্যদণ্ড: পরিৰূয়তে। যথার্দদণ্ড: পূজ্যতে। সুৱিজ্ঞাতপ্ৰণীতো হি দণ্ড: প্ৰজা: ধৰ্মার্থক্যমৈৰ্যোজয়তি। দুপ্ৰণীত: ক্যমক্ৰোধাৰ্ম্যামৱজ্ঞানাত্ ৱানপ্ৰস্থপরিৱ্রাজকানপি কোপয়তি, কিমঙ্গ্ পুনর্গৃহস্থান্।’

অত: ৰাজা ধৰ্মশাস্ত্ৰানুসারং দণ্ডং দদ্যত্। অন্যথা তু মাৎস্যান্যায়মুদৰ্ভাৱয়তি। ৰলীয়ানৰলং গ্ৰাসতে দণ্ডধৰাৰাৱে।^২ ৰাজা দণ্ডপ্ৰয়োগে কদাপি পক্ষপাতং ন কুৰ্যতি। যথা অপরাধস্য ৱিৱিধপ্ৰকাৰা: তথা দণ্ডস্যাপি ৰহৱ: প্ৰকাৰা: ৰৱন্তি।

तदानीन्तनकाले चतुष्प्रकाराः दण्डव्यवस्थाः लोकव्यावहारप्रसिद्धाः आसन्। यथा -- दण्डेन ताडनम्, सप्त कशाः, हस्तपादयोः बन्धनं कृत्वा ताडनम्, नासिकायां लवणमिश्रजलपूरणम्। तदुच्यते-- व्यावहारिकं कर्मचतुष्कं-- (१) षड्दण्डाः, (२) सप्त कशाः, (३) द्वावुपरिनिबन्धौ, (४) उदकनालिका च॥

इति चतुष्प्रकाराणां लोकव्यावहारप्रसिद्धदण्डाणाम् अनन्तरम् आचार्येण कौटिल्येन अपराधिनां दण्डप्रदानाय चतुर्दशप्रकाराणां दण्डनीतिनां प्रयोगविषये उक्तवान्। तद्यथा-- परं पापकर्मणां (१) नव वेत्रलताः, (२) द्वादश कशाः, (३) द्वावूरुवेष्टौ, (४) विंशतिर्नक्तमाललताः, (५) द्वात्रिंशत्तलाः, (६) द्वौवृश्चिकबन्धौ, (७,८) उल्लंबने च द्वे, (९) सूची हस्तस्य, (१०) यवागूपीतस्य, (११) एकपर्वदहनमंगुल्याः, (१२,१३) स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहः, (१४) शिशिररात्रौ बल्बजाग्रशय्या च॥^१

इति पूर्वोक्तं चतुष्प्रकारकं तथा परोक्तं चतुर्दशप्रकारकम् आहत्य अष्टादशप्रकारकं दण्डविधानं सुप्रसिद्धम्। पुराकाले शासनव्यवस्थायां ब्राह्मणादिवर्णानुसारं दण्डव्यवस्थायाः प्रचलनमासीत्। यद्यपि ब्राह्मणानां कृते स्वल्पदण्डः, क्षत्रियाणां कृते ततोधिकः दण्डः, वैश्यानां कृते ततोधिकः दण्डः, शूद्राणां कृते तु सर्वाधिकः दण्डदानम् आसीत्। किन्तु अपराधाचरणे सर्वेषां कृते दण्डव्यवस्था आसीदेव। उपर्युक्तान् अष्टादशप्रकारान् दण्डान् विहायापि केचन दण्डाः वर्तन्ते। ते यथा --

शिरसि चिह्नस्थापनम् --

दण्डप्रयोगेषु अन्यतमः भवति शिरसि चिह्नस्थापनम्। ब्राह्मणानाम् अपराधानुसारं शिरसि चिह्नस्थापनस्य व्यवस्थासीत्, येन सः पतितेति सर्वैः ज्ञातुं शक्यन्ते। चौर्यकारणेन शिरसि शुनकस्य चिह्नम्, मनुष्यवधे कबन्धस्य चिह्नम्, गुरुपत्नीगमने भगस्य चिह्नम्, मद्यपाने मद्यध्वजः चिह्नं इत्यादि।^१ चाण्डालकन्यया साकं सम्भोगे पुरुषस्य शिरसि योनिचिह्नस्थापनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा-- 'शवापाकीगमने कृतकबन्धाङ्कः'।^१

अङ्गच्छेदनम् --

यः जनः तीर्थस्थानेषु द्वार-गोपुरादिनां भग्नं करोति, तस्य प्रथमापराधस्य कृते अङ्गुलीच्छेदनस्य अथवा तस्य अपराधस्य मात्रानुसारं

दक्षिणहस्तस्य अङ्गुलीच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'तीर्थघातग्रन्थिभेदोर्ध्वकराणां प्रथमेपराधे सन्देशच्छेदनं चतुष्पञ्चाशत्पणो वा दण्डः, द्वितीये छेदनं पणस्य शत्यो वा दण्डः, तृतीये दक्षिणहस्तवधश्चतुःशतो वा दण्डः, चतुर्थे यथाकामी वधः।'^१

यदि कोऽपि कुक्कुट-नकुल मार्जारादिनाम् अपहरणं करोति, तर्हि तस्य नासिकायाः अग्रभागस्य छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'पञ्चविंशतिपणावरेषु कुक्कुटनकुलमार्जारश्वसूकरस्तेयेषु हिंसायां वा चतुष्पञ्चाशत्पणो दण्डः, नासाग्रच्छेदनं वा चण्डालारण्यचरणामर्धदण्डः।'^१

दुर्गेषु सर्वेषां प्रवेशाधिकारः नासीत्। यदि कोऽपि जनः तदुल्लंघनं कृत्वा प्रवेशं करोति अथवा द्वारं त्रोटयित्वा द्रव्याणां अपसारणं करोति तर्हि तस्य पादद्वयस्य पृष्ठभागस्य छेदनस्य व्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'दुर्गमकृतप्रवेशस्य प्रविशतः प्राकारछिद्राद्वा निक्षेपं गृहीत्वापसरतः काण्डरावधौ, द्विशतो वा दण्डः।'^१

चक्रयुक्तम् अथवा धनशस्त्रादिपूर्णं नावं यदि कोऽपि जनः चोरयति, अथवा लघुपशुनां हरणं करोति, तर्हि तस्य पादच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'चक्रयुक्तं नावं क्षुद्रपशुं वापहरत एकपादवधः, त्रिशतो वा दण्डः।'^१

परद्रव्यहरणे हस्तच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत् कूटकाकण्यक्षारालाशलाकाहस्तविषमकारिण एकहस्तवधः, चतुःशतो वा दण्डः।^१

यः जनः पूजनीयव्यक्तितं हस्तपादाभ्यां ताडयति तस्य एकस्य हस्तस्य तथा एकस्य पादस्य छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'वर्णोत्तमानां गुरुणां च हस्तपादलंघने राजयानवाहनाद्यारोहणे चैकहस्तपादवधः, सप्तशतो वा दण्डः।'^१

यः शूद्रः स्वीयपरिचयं गोपयित्वा स्वं ब्राह्मणमित्युक्ता देवनिमित्तं द्रव्यमपहरति, तथा स्वं ज्योतिषज्ञः इत्युक्ता राज्ञः कार्यमनिष्टं करोति, तर्हि तस्य अक्षिद्वयं औषधिसंयोगेन काणः करणस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'शूद्रस्य ब्राह्मणवादिनो देवद्रव्यमवस्तृणतो राजद्विष्टमादिशतो द्विनेत्रभेदिनश्च योगाब्जनेनान्धत्वम्, अष्टशतो वा दण्डः।'^१

यदि कोऽपि स्वीयमाता-पितरम् असाधुभाषणेन भर्त्सनां करोति

१२ □ मरुत मरुतिः

तर्हि तस्य जिह्वाच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'तेषामाक्रोशे जिह्वाच्छेदः, अङ्गाभिरदने तदङ्गान्मोच्यः।' १३

यः राज्ञः भर्त्सनां करोति, गोप्यविषयं प्रकटयति, राज्ञः अनिष्टं सम्पादयति, ब्राह्मणानां भोजनशालायां बलात् भोजनं करोति तस्यापि जिह्वाच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'राजाक्रोशकमन्त्रभेदकयोरनिष्टप्रवृत्तिकस्य ब्राह्मणमहानसावलेहिनश्च जिह्वामुत्पाटयेत्।' १४

यदि कोऽपि जनः कस्यापि लिंगमथवा अण्डकोशं छेदयति, तर्हि तस्यापि लिंगमथवा अण्डकोशच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'भेदफलोपघातिनस्तदेवच्छेदयेत्।' १५

यदि कोऽपि मदं प्रकटयति तर्हि तस्य हस्तच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। 'मदेन हस्तवधः।' १६

यदि कोऽपि स्वजातियायाः प्रोषितपतिकायाः कन्यायाः बलात्कारः करोति तर्हि तस्य तर्जनी वृद्धांगुष्ठः तथा मध्यमांगुल्या छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'सवर्णमिप्राप्तफलां प्रकुर्वतो हस्तवधो, चतुःशतो वा दण्डः।' १७

यस्याः महिलायाः पतिः विदेशगमनं कृतवान् सा महिला यदि केनचित् व्याभिचरति तर्हि तस्याः महिलायाः नासिकाच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'प्रोषितपतिकामपचरन्ती पतिबन्धुस्तत्पुरुषो वा संगृहणीयात्। संगृहीता पतिमाकांक्षेत। पतिश्चेत्क्षमेत विसृज्येतोभयम्। अक्षमायां स्त्रियाः कर्णनासाच्छेदनम्, वधं जारश्च प्राप्नुयात्।' १८

कोऽपि शूद्रजनः यदि केनचित् अंगेन ब्राह्मणस्योपरि प्रहारं करोति, तर्हि तस्य तदङ्गस्य छेदनं भविष्यति। तद्यथा -- 'शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात्तदस्य छेदयेत्।' १९

अनेन प्रकारेण अङ्गच्छेदनस्य दण्डव्यवस्था अर्थशास्त्रे निरूपिता। शूलारोहणम् --

यदि कोऽपि बलात्कारेण कस्यापि स्त्रियः अथवा पुरुषस्य हननं करोति, अथवा कस्यापि स्त्रियः हरणं करोति, अथवा कस्यापि स्त्रियः नासिकादिनाम् अङ्गानां छेदनं करोति, अपरस्य द्रव्याणां लुण्ठनस्य घोषणां करोति, बलात्

ग्रामनगरस्थितानां जनानां धनं गृह्णाति, धर्मशालादिषु चौर्यकर्म करोति, राजवाहनेषु आरोहणं करोति, अथवा राजवाहनानां अश्वादिनां हत्यां करोति, तर्हि तस्य शूलारोहणस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'प्रसभस्त्रीपुरुषघातकाभिसारकनिग्राहकावघोषकावस्कन्दकोपवेधकान् पथिवेशमप्रतिरोधकान् राजहस्त्यश्वरथानां हिंसकान् स्तेनान् वा शूलानारोहयेयुः।' २०

यदि कोऽपि उपर्युक्तानां पापिजनानां दाहसंस्कारः अथवा क्रियाकर्ममथवा गंगायां विसर्जयेत्, तर्हि तस्यापि शूलारोहणस्य दण्डव्यवस्था आसीत्।

अग्निसंयोगेन दाहनम् --

यः मातुः, पितुः, भ्रातुः, पुत्रस्य, आचार्यस्य, तपस्विनः हत्यां करोति तस्य शिरसि दण्डप्रहारं कृत्वा प्रज्ज्वलितायां चितायां अग्निसंयोगेन दाहनस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। तद्यथा -- 'मातृपितृपुत्रभ्रात्राचार्यतपस्विघातकम् वात्वक्शिरः प्रादीपिकं घातयेत्।' २१

यदि कोऽपि शूद्रः ब्राह्मणपत्न्या साकं व्यभिचारं, बलात्कारं, सम्भोगं च करोति तर्हि तस्य अग्निसंयोगेन दाहणं करणीयम्। 'ब्राह्मण्यामगुप्तायां क्षत्रियस्योत्तमः, सर्वस्वं वैश्यस्य, शूद्रः कटाग्निना दह्येत्।' २२

यदि कोऽपि राज्ञः पत्न्याः साकं व्यभिचारमाचरति तर्हि तं कुम्भीपाकेन हननं कुर्यात्। तद्यथा -- 'सर्वत्र राजभार्यागमने कुम्भीपाकः।' २३

विषभक्षणम् --

यः वनेषु चौर्यकार्यं करोति, तस्य रात्रौ विषप्रयोगेन मारणस्य दण्डव्यवस्था आसीत्। 'मदनरसयुक्तेन वा पथ्यादनेन।' २४ यदि काचित् स्त्री दाम्पत्यनियममुल्लंघयति तर्हि तस्यापि दण्डव्यवस्था आसीत् यथा -- 'वेणुदलरज्जुहस्तानामन्यतमेन वा पृष्ठे त्रिराघातः।' २५

देशात् निवासनम् --

ग्रामकूटमध्यक्षं वा सत्त्री ब्रूयात् -- 'असौ जाल्मः प्रभूतद्रव्यः, तस्यायमनर्थः, तेनैनमाहारयस्व' २६ इति। एवम् आचरितान् जनान् देशात् बहिः निर्वासनं कर्तव्यम्। तथा यदि कोऽपि मिथ्यासाक्ष्यं प्रदातुं प्रोत्साहयति। सः यदि मिथ्यासाक्ष्यं ददाति, तर्हि तं देशात् निर्वासनं करणीयमिति। तद्यथा

--'कूटश्रावणकारका व्याख्याताः ।'२७

यः वशीकरणं जानाति, अथवा सर्वजनविदितः यत् अयं वशीकरणकार्यं करोति । तं पुरुषं एवं कर्तव्यम्-- यं वा मन्त्रप्रयोगमूलकर्मभिः श्माशानिकैर्वा संवदनकरकं मन्येत तं सत्त्री ब्रूयात्, -- 'अमुष्य भार्या स्नुषां दुहितरं वा कामये, सा मां प्रतिकामयताम्, अयं चार्थः प्रतिगृह्यतामिति ।'२८

चण्डालनिर्माणम् --

यदि कोऽपि शूद्रो चण्डालकन्यया सह व्याभिचारं करोति, तर्हि तं चण्डालं कुर्यात् । तद्यथा -- 'श्वपाकत्वं वा शूद्रः ।'२९

शिलाक्षेपणम् --

राजसेवकातिरिक्तः कोऽपि जनः यदि क्षेत्रादिषु आपणादिषु च द्वात्रिंशत् मूल्यपरिमाणं वस्तुं चोरयति तर्हि तं शिरसः मुण्डनं कृत्वा शिलाक्षेपणं कृत्वा देशान्निर्वासनं कर्तव्यमिति -- 'मुण्डनं प्रब्राजनं वा आद्विपणमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, मुण्डस्येष्टकाशकलेन प्रब्राजनं वा ।'३०

प्राणदण्डः --

यः राजकीयक्षेत्रादिषु दशपणमूल्यपरिमितं वस्तु चौर्यं करोति, तस्य प्राणदण्डस्य विधानमस्ति । तद्यथा -- 'पण्यभूमिभ्यो वा राजपण्यं मासमूल्यादूर्ध्वमापादमूल्यादित्यपहरतो द्वादशपणो दण्डः, आद्विपादमूल्यादिति चतुर्विंशतिपणः, आत्रिपादमूल्यादिति षट्त्रिंशत्पणः, आपणमूल्यादित्यष्टचत्वारिंशत्पणः, आद्विपणमूल्यादिति पूर्वः साहसदण्डः, आचतुष्पणमूल्यादिति मध्यमः, आष्टपणमूल्यादित्युत्तमः, आदशपणमूल्याद् इति वधः ।'३१

देवतानिमित्तं स्थापितं वस्तुं यदि कोऽपि पीडां ददाति अथवा अपहरणं करोति, तर्हि तस्य प्राणदण्डस्य विधानं भवति । यथा -- 'देवपशुप्रतिमामनुष्यक्षेत्रगृहहिरण्यसुवर्णरत्नसस्यापहारिण उत्तमो दण्डः, शुद्धवधो वा ।'३२

उपसंहारः --

वस्तुतः समग्रस्य अपराधस्य दण्डधारकः भवति राजा । सः दण्डधारी राजा अवश्यं काम-क्रोध-लोभादिनां परित्यागं कृत्वा न्यायप्रियेन, धर्मपालकेन, शुद्धहृदयेन, निष्पक्षपातेन, विवेकेन, विनयेन च भाव्यम् । सर्वाः प्रजाः धर्मे

प्रवर्तनाय आचार्येण कौटिल्येन शास्त्रानुसारं दण्डविधानं कृतमासीत् । आचार्यस्य विश्वासः आसीत् यत् दण्डभयेन प्रजाः स्वकीयं कर्तव्यम् अवश्यं निष्ठया पालयिष्यन्ति । अतः अपराधस्य मात्रानुसारं दण्डव्यवस्था कृता आसीत् । अपराधभयङ्करे सति प्राणदण्डस्यापि विधानं कृतमासीत् । अतः उच्यते --

'चतुर्वर्णाश्रमो लोके राज्ञा दण्डेण पालितः ।

श्वकर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वेश्मसु ।'३३

इति शम् ।

प्रसङ्गपञ्जी --

- (१) अलब्धलाभार्था लब्धपरिरक्षणी रक्षितविवर्धनी वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादनी च ।
- (२) अप्रणीतस्तु मात्स्यन्यायमुद्भावयति । बलीयानबलं हि ग्रसते दण्डधराभावे ॥
- (३) अर्थशास्त्रम्, ४.८३.८
- (४) तस्याभिश्नस्ताङ्को ललाटे स्याद्व्यवहारपतनाय, स्तेयो श्वा, मनुष्यवधे कबन्धः, गुरुतल्पे भगम्, सुरापाने मद्यध्वजः ॥
- (५) अ.शा. ४.१३.१९
- (६) अ.शा. ४.१०.१
- (७) अ.शा. ४.१०
- (८) अ.शा. ४.८५.१०
- (९) तत्रैव
- (१०) तत्रैव
- (११) तत्रैव
- (१२) तत्रैव
- (१३) अ.शा. ४.८६.११
- (१४) तत्रैव
- (१५) तत्रैव
- (१६) अ.शा. ४.११.२
- (१७) अ.शा. ४.१२.१

- (१८) अ.शा. ४.१२.१७
 (१९) अ.शा. ३.१९.७
 (२०) अ.शा. ४.११.४
 (२१) अ.शा. ४.११.९
 (२२) अ.शा. ४.८८.१३
 (२३) अ.शा. ४.१३.१८
 (२४) अ.शा. ३.३.४
 (२५) अ.शा. ३.३.४
 (२६) अ.शा. ४.४.४
 (२७) अ.शा. ४.४.६
 (२८) अ.शा. ४.४.७
 (२९) अ.शा. ४.१३.१९
 (३०) अ.शा. ४.९.८
 (३१) अ.शा. ४.९.४
 (३२) अ.शा. ४.१०.१४
 (३३) अ.शा. वार्तादिण्डनीतिस्थापनायाम्

प्रसङ्गग्रन्थः --

- (१) वसु अनिलचन्द्र, अर्थशास्त्रम्, संस्कृत बुक डिपो, कलकाता, २००९
 (२) तिवारी श्यामलेश कुमार, अर्थशास्त्रम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१७
 (३) चतुर्वेदी महेन्द्र, पारिभाषिक अर्थशास्त्र कोश, Books N Books, Delhi, 1988

अर्थशास्त्रीयनारीविमर्शः

समीर साहा

शोधच्छात्र,

राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम्, तिरुपति

प्रस्तावना--

विदितचरमेव समेषां यत्-- भारतीयनारीणामितिहासः वः संस्कृत्याः प्रधानभूताङ्गः। वस्तुतः नारीणां स्थितयः समाजस्य सांस्कृतिक-सामाजिकयोः इतिहासस्य च नवीनान् अध्यायान् च सृजयामासुः। अस्माकम् देशस्य अनेकानां वीराङ्गनानां विदुषीणाञ्च गाथाः सुप्रसिद्धतां गताः। वैदिककालादारभ्य गार्गी, लोपमुद्रा इत्यादीनां विवरणमस्माभिः ज्ञायते। एवञ्च अस्माकम् समाजे मानवसृष्टौ स्त्रीपुरुषाणां स्थानं द्वयोः परिपूरकः मन्यते। एकं विना अन्यः अपूर्णः। अतः नारीणां सर्वात्मना आदरः दीयते दास्यते च। कुत्रचित् व्यतिरेकदृष्टान्तोऽपि दृश्यते। तत्सर्वं तु ग्रन्थभेदेन कालभेदेन च वर्तते। किन्तु प्राचीनकालादेव 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी', 'यत्र नायूर्यस्तु पुज्यते रमन्ते तत्र देवताः' इति वचनानि शास्त्रेषु सुप्रसिद्धानि वर्तन्ते। एतैः वचनैः ज्ञायते नार्यः गौरवस्थानं अलञ्चक्रुः। प्राचीनकालादेव नारीः मातृशक्तेः प्रतीकस्वरूपं रूपेण समाद्रिता। समाजस्य विश्वासोऽपि वर्तते--

अर्धनारीवपुः प्रचण्डोऽेतशरीरवान्।

विभाजात्मनमित्युत्वा तं ब्रह्मान्तर्दधे ततः।।^१

अर्थात् पुरुषः (पतिः) त्वत् न पूर्णतां प्राप्नोति यावत् सः नार्यः (अर्धाङ्गिन्याः) भारं न वहते। अनेन वचनेन स्त्रीया प्राधान्यं ज्ञायते। अन्यच्च गोपथब्राह्मणस्य वचनम्-- 'सविता श्रिया स्त्रियां समदधात।'^२

- (१८) अ.शा. ४.१२.१७
 (१९) अ.शा. ३.१९.७
 (२०) अ.शा. ४.११.४
 (२१) अ.शा. ४.११.९
 (२२) अ.शा. ४.८८.१३
 (२३) अ.शा. ४.१३.१८
 (२४) अ.शा. ३.३.४
 (२५) अ.शा. ३.३.४
 (२६) अ.शा. ४.४.४
 (२७) अ.शा. ४.४.६
 (२८) अ.शा. ४.४.७
 (२९) अ.शा. ४.१३.१९
 (३०) अ.शा. ४.९.८
 (३१) अ.शा. ४.९.४
 (३२) अ.शा. ४.१०.१४
 (३३) अ.शा. वातादिण्डनीतिस्थापनायाम्

प्रसङ्गग्रन्थः --

- (१) वसु अनिलचन्द्र, अर्थशास्त्रम्, संस्कृत बुक डिपो, कलकाता, २००९
 (२) तिवारी श्यामलेश कुमार, अर्थशास्त्रम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१७
 (३) चतुर्वेदी महेन्द्र, पारिभाषिक अर्थशास्त्र कोश, Books N Books, Delhi, 1988

अर्थशास्त्रीयनारीविमर्शः

समीर साहा

शोधशेखरा,

राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम्, तिरुपति

प्रस्तावना--

विदितचरमेव समेषां यत्-- भारतीयनारीणामितिहासः वः संस्कृत्याः प्रधानभूताङ्गः। वस्तुतः नारीणां स्थितयः समाजस्य सांस्कृतिक-सामाजिकयोः इतिहासस्य च नवीनान् अध्यायान् च सृजयामासुः। अस्माकम् देशस्य अनेकानां वीराङ्गनानां विदुषीणाञ्च गाथाः सुप्रसिद्धतां गताः। वैदिककालादारभ्य गार्गी, लोपमुद्रा इत्यादीनां विवरणमस्माभिः ज्ञायते। एवञ्च अस्माकम् समाजे मानवसृष्टौ स्त्रीपुरुषाणां स्थानं द्वयोः परिपूरकः मन्यते। एकं विना अन्यः अपूर्णः। अतः नारीणां सर्वात्मना आदरः दीयते दास्यते च। कुत्रचित् व्यतिरेकदृष्टान्तोऽपि दृश्यते। तत्सर्वं तु ग्रन्थभेदेन कालभेदेन च वर्तते। किन्तु प्राचीनकालादेव 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी', 'यत्र नायुर्यस्तु पुज्यते रमन्ते तत्र देवताः' इति वचनानि शास्त्रेषु सुप्रसिद्धानि वर्तन्ते। एतैः वचनैः ज्ञायते नार्यः गौरवस्थानं अलञ्चकुः। प्राचीनकालादेव नारीः मातृशक्तेः प्रतीकस्वरूपं रूपेण समाद्रिता। समाजस्य विश्वासोऽपि वर्तते--

अर्धनारीवपुः प्रचण्डोऽेतशरीरवान्।

विभाजात्मनमित्युत्वा तं ब्रह्मान्तर्दधे ततः॥^१

अर्थात् पुरुषः (पतिः) त्वत् न पूर्णतां प्राप्नोति यावत् सः नार्यः (अर्धाङ्गिन्याः) भारं न वहते। अनेन वचनेन स्त्रीया प्राधान्यं ज्ञायते। अन्यच्च गोपथब्राह्मणस्य वचनम्-- 'सविता श्रिया स्त्रियां समदधात।'^२

नारीशब्दस्य निर्वचनम्--

‘नुरनरस्य वा धर्म्या इति, अथवा नुरनरस्य वा धर्मीचारोऽस्याम्। नृ नये इत्यस्माद्धातोः’^३ ‘ऋतोऽञ्’ इत्यनेन अञ् प्रत्यये कृते, ‘शाङ्गिस्वाद्यञो डीन्’^४ इत्यनेन डीन् प्रत्ययोगेन नारीशब्दः निष्पद्यते। महाभाष्यकारेण निर्दिष्टम्-- ‘नृधर्मा नारी, नरस्यापि नारी’^५ इति।

उपरिक्थितानि आलोचनानि विहाय अपि केषुचित् अन्येषु ग्रन्थेषु अपि नारीणां भिन्नावस्थां उपवर्णिता, तेषु कौटिल्यस्य अर्थशास्त्राख्ये ग्रन्थे तादृशाः सन्दर्भाः उपलभ्यन्ते। अतः शोधपत्रेऽस्मिन् तादृशविषयाः दिङ्मात्रदर्शनाय सुचयिष्ये अत्र। अनेन न काऽपि हीनभावना वर्तते ग्रन्थवचनेषु, यतोऽहि ज्ञानमेव आवश्यकम्। ज्ञानाय भवत्वदमिति भावना शोधपत्रस्यास्य।

कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रं तत्कालिनसमाजव्यवस्थायाः आधारग्रन्थत्वेन वर्तितमाम्। ग्रन्थेऽस्मिन् राजनीतिव्यवस्थाः, समाजव्यवस्थाः, दण्डव्यवस्थाः, विवाहविषयाः वर्णिताः सन्ति। किन्तु प्रामुख्येन प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां मोक्षार्थचतुष्टयस्य प्रवर्तनाय अर्थशास्त्रस्य कृते अर्थशास्त्रमिदं प्रवृत्तं कौटिल्येन। एवञ्च प्रयोजनत्वेन शास्त्रस्यास्य नामकरणसार्थकता निरदेशि--

मनुष्याणां वृत्तिरर्थः मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः।

तस्याः पृथिव्याः लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रमिति॥

मनुयाणां वृत्तिरर्थः इत्यस्य वाक्यस्य अर्थः समाजे विद्यमानानां जनानां व्यवहारः, स्थितिश्चेतयोः विमर्शनं यस्मिन् शास्त्रे क्रियते तदर्थशास्त्रमिति पाक्षिकार्थः। मनुष्याणां विचारसन्दर्भे नारीणां स्थितिविषये विचाराः अवलोक्यन्ते धर्मस्थीयाधिकरणे। यद्यपि ग्रन्थेऽस्मिन् नारीणां स्वतन्त्रता न विद्यते, किन्तु तथापि ग्रन्थकर्ता नारीणां दुर्दशाः दुःस्थितयः अवहेलाश्च प्रमेयांशाः उद्घुष्टाः, तेऽत्र शोधपत्रे दर्शयन्ते।

विवाहव्यवस्थाः --

कौटिल्यानुसारं १२वर्षियस्या बालिकया सह १६ वर्षियसः बालकस्य विवाहः भवेत्। किन्तु नियमोऽयं बाल्यविवाहस्य आदेशरूपेण भाति। यतोऽहि मानवाधिकारानुसारं, भारतीयसंविधानानुसारम् अपराधकार्यमिदम्। किन्तु अयं विषयः स्मृतिग्रन्थेषु पुण्यकार्यत्वेन अङ्गीचकार।

विवाहप्रकाराः --

१. ब्राह्मविवाहः (वस्त्राभुषणादिभिः सुसज्जिताया कन्यया सह विधिपूर्वकविवाहः)
२. प्राजापत्यविवाहः (वरकन्ये उभये अपि सहधर्मं पालयामः इति प्रतिज्ञावद्धे भवतः)
३. आर्षविवाहः (वरात् कन्या पनद्रव्यं स्वीकृत्य विवाहः)
४. दैवविवाहः (यज्ञवेदौ पुरोहिताय कन्यादानविवाहः)
५. गान्धर्वविवाहः (वरकन्ययोः उभयोः सहमत्याः विवाहः)
६. आसुरविवाहः (कन्यायाः पित्रे धनं दत्त्वा क्रितविवाहः)
७. राक्षसविवाहः (वलपूर्वकं कन्यायाः विवाहः)
८. पैशाचविवाहः (शयानां कन्यां अपहृत्वा विवाहः)

एतेषु विवाहेषु आद्य विवाहचतुष्टयं धर्मानुकूलविवाहः यतोऽहि पित्रामनुमत्या सम्भवति। यथा-- ‘पितृप्रमाणाश्चत्वारः पूर्वं धर्म्याः।’^६ अनन्तराः अवशिष्टविवाहाः धर्मविमुखाख्याः विवाहाः वर्तन्ते। तेषु दुष्यन्तशकुन्तलयोः गान्धर्वविवाहः कैश्चित् साधु मन्यन्ते। किन्तु अर्थशास्त्रे आर्षविवाहः (कन्याक्रयणम्) पैशाचविवाहः (अपहरणम्) चेतयोः मान्यताम् अददात्। तेन अपराधस्य विषयत्वेन विवाहद्वयं नारीमानवाधिकारेषु गण्यते।

जन्मान्तरविवाहव्यवस्थाः --

कौटिल्यस्य मतमस्ति यत् -- धर्मानुकूलविवाहाः जन्मान्तरपर्यन्तमविच्छिन्नतया चिरं तिष्ठन्ति इति वः हिन्दुग्रन्थपरम्परायाः अपि मतमस्ति। अद्य यावत् यावन्तः विवाहाः सुसम्पन्नाः तेषु नवनवतिप्रतिशतमार्षविवाहः जातः। किन्तु अस्य विवाहस्य विषये कौटिल्यः भिन्नमतानुयायि दृश्यते, यथा-- ‘अमोक्षो धर्मविवाहानाम्’^७। अन्यच्च धर्मानुकूलानां चतुर्णां विवाहाणां विच्छेदः न कदापि भवति इति कौटिल्यस्य मतम्--

‘विवाहानां तु त्रयाणां पूर्वेषां वर्णानां पाणिग्रहणासिद्धमुपावर्तनम्। शुद्राणां च प्रकर्मणः।’^८

विधवाविवाहः--

अर्थशास्त्रे स्त्रीणां पुनर्विवाहस्य अनुमतिमददात्। किन्तु तत्र केचन

नियमाः पालनीयाः यदि कापि स्त्रीः अन्यं पुरुषं विवाहं करोति तर्हि तस्याः पतिमृत्युवनन्तरं प्राप्तं धनं व्याजसहितं प्रत्यर्पयेत्। पुनश्च विधवा स्त्रीः पुत्रस्य निमित्तं पुनर्विवाहं कर्तुमिच्छति चेत् स्वीयसम्पदं पुत्रस्य कृते लिखित्वा दद्यात्।

किन्तु ईदृशाः नियमाः पुरुषाणां पुनर्विवाहस्य कृते न वर्तते। पुरुषाणां कृते तु स्वतन्त्रता दत्ता आसीत् यथा-- बहुपत्निकः भवितुमधिकारः प्रदत्तः। यदि तस्य स्त्रीः कन्यासन्तानमेव जनयति वारं वारं तर्हि सः तां स्त्रीं परित्यज्य पुनर्विवाहं कर्तुं शक्य इति। कौटिल्येन सूचितम् --

‘वर्षाण्यष्टावप्रजायमानामपुत्रां वन्ध्यां चाकाद्येत् दश बिन्दु, द्वादश

कन्याप्रसविनीम्। ततः पुत्रार्थी द्वितीयां विन्देत्।’^{१०}

कौटिल्यमतानुसारं स्त्रियः केवलं पुत्रजननार्थं इति। पुरुषाः यावन्तिभिः स्त्रिभिः सह विवाहसम्बन्धं स्थापयितुमर्हन्ति --

‘शुल्कं स्त्रीधनमशुल्कस्त्रीधनयास्तत्प्रमाणमाधिदेदनिकमनुरूपां च वृत्तिं दत्त्वा बह्वीरपि विन्देत्। पुत्रार्था हि स्त्रियः।’^{११}

विवाहेतरसम्बन्धः --

विषयेऽस्मिन् कौटिल्येन उच्यते यत् -- यदि स्त्री परपुरुषेण सह निजनि स्थाने प्राप्यते तर्हि ग्रामस्य मध्यभागे तस्याः स्त्रियाः दण्डविधानं भवति। पुरुषस्य दण्डविधानं समेषां ग्रामवासिनां समक्षं एव भवति, किन्तु चण्डालेन दण्डः न दीयते।

‘शङ्कितस्थाने संभाषायां च पणस्थाने शिफादण्डः।

स्त्रीणां ग्राममध्ये चण्डालः पक्षान्तरे पञ्चशिफा दद्यात्।’^{१२}

अत्रापि नारीणां दुर्दशास्थितिमवर्णयत्।

स्त्रीणामार्थिकस्वतन्त्रताः --

तत्काले आर्थिकव्यवस्थाविषये स्वतन्त्रता नासीत्, यदि काऽपि पतिराज्ञां अन्तरेण भिक्षुकाय भिक्षां ददाति तर्हि सा द्वादशपणरूपं धनं दद्यात्।

‘प्रातिवेशिकभिक्षुकवैदेहकानामवकाशभिक्षापण्यादाने द्वादशपणो दण्डः।’^{१३}

यदि स्त्री मैथुनाय ग्रामान्तरं पुरुषैस्सह प्रवर्तते तर्हि चतुर्विंशतिपणं दद्यात्।

एवञ्च यदि सः पुरुषः उच्चकुलस्य स्यात् दण्डन्यूनता वर्तते, किन्तु नीचकुलस्य भवति चेत् अधिकदण्डस्य विधानमस्ति।

‘गम्येन वा पुंसा सहप्रस्थाने चतुर्विंशतिपणः.....।

पुंसः पूर्वः साहसदण्डः तुल्यश्रेयस, पपीयसो मध्यमः।’^{१४}

पत्युः प्रवासकाले समानवर्णयुक्तैः पुरुषैस्समं मिलित्वा पुत्रोत्पत्तिं करोति चेत् सः विषयः निन्दनीयः न भवति।

‘सवर्णतश्च प्रजाता नापवादं लभेत्।’^{१५}

अत्र परपुरुषगमनं सूचितं नारीणाम्।

पुनश्च कथ्यते -- मातापित्रोः सम्पदः अधिकारि केवलं पुत्र एव। कस्यापि पुत्राभावे तस्य भातरः वा मित्राणि सम्पदं स्वीकुर्युः। किन्तु तथापि कन्यायाः कृते सम्पदं न दातव्या। कन्या केवलं विवाहसन्दर्भे या प्राप्नोति तावदेव तस्या पैत्रिकसम्पद इति। ‘द्रव्यमपुत्रस्य सोदर्या भारतरः सहजीविनो वा हरेयु कन्याश्च रिक्थं। पुत्रवतः पुत्रा दुहितरो वा धर्मिष्ठेषु विवाहेषु जाताः।’^{१६}

दायभागः --

कौटिल्यनिर्दिष्टे समाजे स्त्रीणां सम्पदः अधिकारित्वं न दत्तम्। यस्य सम्पदः अधिकार न भवति तस्य सम्पदस्तु राजा स्वीकुर्यात् स्त्रियः जीवितायां सत्यपि -- ‘अदायादकं राजा हरेत् स्त्रीवृत्तिप्रेतकार्यवर्जमन्यत्र श्रोत्रियद्रव्यात्।’^{१७}

विषयोऽयं महाकविना कालिदासेन षष्ठांके धनमित्रस्य मृत्युसमवादप्राप्तानन्तरं अपुत्रस्य धनमित्रस्य धनं राजकोषे स्थापयितु इति सूचितम् -- ‘समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः। अनपत्यश्च किल तपस्वी। राजगामी तस्यार्थसञ्चय इत्यतदमात्येन लिखितम्।’^{१८}

यदि कस्यापि ब्राह्मणस्य चतुर्वर्णिभिः स्त्रिभिः सह विवाहसम्बन्धः भवति, तर्हि तस्य पुत्राणां धनप्रदानव्यावस्था वर्णकमीनुसारं भवेत् -- ‘चातुर्वर्ण्यपुत्राणां ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽशान् हरेत्। क्षत्रियापुत्रस्त्रीनंशान्।’^{१९}

वेश्यानां विषये उक्तं यत् -- सुन्दरयौवनशालिनीनामेव सर्वकारपक्षतः वेश्यावृत्तौ एकसहस्ररूपेणैः नियुक्तिः भवति स्म -- ‘गणिकाध्यक्षो गणिकान्वयामगणिकान्वयां वा रूपयौवन-शिल्पसंपन्नां सहस्रेण गणिकां कारयेत्।’^{२०}

कदाचित् वेश्या स्थानान्तरं गच्छति उतो तस्या मृत्युः भवति तदा तत्स्थाने तस्याः भगिनी नोचेत् अन्या काऽपि योजनीया कामपि योजयेत्।

एवं न क्रियते चेत् राजा वेश्याः सम्पदं स्वायत्तीकरोति-- 'निष्पतिताप्रेतयोर्दुहिता भगिनी वा कुटुम्बं भरेत्। तन्माता वा प्रतिगणिकां स्थापयेत्। तासामभावे राजा हरेत्।'२१ काऽपि वेश्यावृत्तिं परित्यक्तुमिच्छति चेत् सा राज्ञे चतुर्विंशतिसाहस्रपणं दद्यात् --- 'निष्क्रयश्चतुर्विंशतिसाहस्रो गणिकायाः। द्वादशसाहस्रो गणिकापुत्रस्य। अष्टवर्षात्प्रभृति राज्ञः कुशीलवकर्म कुर्यात्।'२२ वेश्यायाः मृत्युदण्डविधानमपि विशेषप्रकारः वर्तते -- 'पुरुषं घ्नत्याश्चिताप्रतापोऽप्यु प्रवेशनं वा।'२३ इत्यमर्थशास्त्रे निरूपितानां नारीणां भिन्नदशाः यथाशक्तिः निरूपिताः वर्तन्ते।

उपसंहारः --

कालक्रमेण जगत परिवर्तनम् इति भासवचनानुसारेण जगतः परिवर्तने समाजनियमाश्च परिवर्तन्ते। तेनैव न्यायेन ज्ञातव्यं यद्यपि कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे स्त्रीणां वर्तमानसमाजानुचिताः सन्दर्भाः लिखिताः, तथापि आधुनिकयुगे आधुनिकैः जनैः नानुमन्तव्याः इमे विषयाः। एवञ्च ते नियमाः परिवर्तिताः। प्रायः इमे विषयाः कौटिल्यकालिनसमये कालप्राधान्यात् स्वीकृताः स्युः। किन्तु शोधपत्रेऽस्मिन् केवलं समेषां कौटिल्यार्थशास्त्रस्थ स्त्रीणां विषये ज्ञानं भवतु इति धिया लिखितमिदम्।●

इति शम्।

सन्दर्भसूची --

- (१) विष्णुपुराणम्, १-४
- (२) गोपथब्राह्मणम्, १.३४
- (३) पाणिनीयधातुपाठः, ८०९
- (४) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, ४.४.४८
- (५) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, ४.१.७३
- (६) महाभाष्यम्, ४.४.९
- (७) अर्थशास्त्रम्, ३.२.१०
- (८) अ.शा. ३.३.१०
- (९) तत्रैव, ३.१५. १५-१६
- (१०) तत्रैव, ३.२.४७-४९
- (११) तत्रैव, ३.२.२७
- (१२) तत्रैव, ३.३.१५

- (१३) तत्रैव, ३.४.४
- (१४) तत्रैव, ३.४.१७, १८, १९
- (१५) तत्रैव, ३.४.३१
- (१६) तत्रैव, ३.५.८-९
- (१७) तत्रैव, ३.५.२७
- (१८) अभिज्ञानशाकुन्तलम्, ६-३२
- (१९) अ.शा. ३.६.२१-२२
- (२०) अ.शा. २.२७.१
- (२१) अ.शा. २.२७. ३-४-५
- (२२) तत्रैव, २.२३.९-१०-११
- (२३) तत्रैव, २.२७.३५

सन्दर्भग्रन्थसूची --

१. तिवारी डा. श्यामलेश कुमार, कौटिलीय अर्थशास्त्रम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, २०१७
२. वसु डा. अनिलचन्द्र, अर्थशास्त्रम्, संस्कृत बुक डिपो, २५.१ विधानसरणी, कलिकाता, २००९
३. चक्रवर्ती सत्यनारायण, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, ३८ विधानसरणी कलिकाता, २००८
४. शास्त्री चारुदेव, महाभाष्यम्, मोतिलाल बनारसीदास, दिल्ली, २०१२
५. दीक्षित पुष्पा, पाणिनीयधातुपाठः, संस्कृतभारती, नवदेहली, २०११
६. दीक्षित पुष्पा, अठथटाध्यायीसूत्रपाठः, संस्कृतभारती, नवदेहली, २०१६

कौटिल्यार्थशास्त्रे भ्रष्टाचारः

तपन शीलः

शोधच्छात्रः, सांख्ययोगविभागः
राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः

कौटिल्यस्य समये समाजस्य विविधेषु क्षेत्रेषु (यथा शिक्षाक्षेत्रे, राजनैतिकक्षेत्रे, कृषिक्षेत्रे, वाणिज्यक्षेत्रे चेत्यादिकक्षेत्रे) भ्रष्टाचारस्य प्रभावो दृश्यते। भ्रष्टाचारः भ्रष्टस्य आचार इति व्युत्पत्त्यानुसारं भ्रष्टाचार इति शब्दस्य सामान्यार्थः समाजामाधारीकृत्य नियमस्योल्लङ्घनम्। कौटिल्येनोक्तम् -- यदा राजविहारे (स्वात्मानन्दाय मृगयाम्) आकृष्टो भवति, तदा तस्य स्वात्मीयरक्षिभिः जनपदस्य धनादि जनपदस्य प्रजाभ्यः अपहृत्यते। जनपदस्य विकाशाय प्रजाभ्यः मात्रातिरिक्तानि धनानि संगृह्य प्रजाः पीडयन्ति। अयमेव भ्रष्टाचारस्य विषयः।

राजविहारस्तु स्वयं वल्लभैश्च स्वयं ग्राहप्रणयपण्यागारकायोपग्रहैः पीडयति इति।^१

कार्ये बाधा --

प्राचीनाचार्याणां मतानुसारं तस्करादयैः प्रजाः पीडयन्ति। प्रजानां मनसि इयं भावना आसीत् यत् तस्करादीनां पीडा राजकर्मचारिणां पीडापेक्षया अधिकतरा। कारणमस्ति राजकर्मचारिणः प्रजाभ्यः राजशुल्कमेव इच्छन्ति न कामपि बाधां जनयन्ति। अत उक्तम्-- “श्रेणीमुख्ययो श्रेणी बाहुल्यादनवग्रहा स्तेयसाहसाभ्यां पीडयति, मुख्यः कार्यानुग्रहविधाताभ्यमित्याचार्या।”^२

कथितमस्ति तस्करान् चौर्यकार्यात् वारयितुं शक्नोति परन्तु राजकर्मचारिणां प्रजाभ्यः शुल्कग्रहणस्य निवारणं दुस्कार्यम्। यथोक्तम् अर्थशास्त्रे-- “सुव्यावर्त्या श्रेणी समाशीलव्यसनत्वात्, श्रेणीमुखैकदेशोपग्रहणे

वा। स्तम्भयुक्तो मुख्यः परप्राणद्रव्योपघाताभ्यां पीडयति।”^३

सन्निधाता (राजकोषस्य संग्राहकः संरक्षकश्च) एवं च समाहर्ता (Collector) उभयोर्मध्ये सन्निधाता अत्यन्तं समस्याजनयिता यतो हि सन्निधाता कार्ये विघ्नं संघटयति पीडयति। पुनश्च राजस्वमपि गृह्णाति।

सन्निधातुसमाहर्त्रोः सन्निधाता कृतविदूषणात्ययाभ्यां पीडयति। परन्तु कौटिल्योऽस्मिन्विषये भिन्नं मतं प्रदर्शयति।

सन्निधाता कृतावस्थमन्यैः कोशप्रवेशं प्रतिगृह्णाति। समाहर्ता तु पूर्वमर्थमात्मनः कृत्वा पश्चाद् राजार्थं करोति प्रणाशयति वा, परस्वादने च स्वप्रत्यश्चरतीति।^४

अर्थात् सन्निधाता अपरैः जनैः धनसंग्रहं कृत्वा राजकोषागारे तत् सर्वं संगृहीतं धनमर्पयति। परन्तु समाहर्ता स्वयं प्रजाभ्यः धनं संगृह्य साक्षात् राजकोषागारे नार्पयति। सः (समाहर्ता) संगृहीतं धनं सन्निधात्रे ददाति। यदि धनदानसमयमेव समाहर्ता ततः धनं स्वीकरोति तर्हि तद् भ्रष्टाचारमित्युच्यते।

अन्तपालपदे भ्रष्टाचारः --

प्राचीनाचार्याणां मतानुसारं अन्तपालः (राज्यस्य सीमायां स्थितस्य दुर्गस्य संरक्षकः) एवं च वैदेहकः (वणिकरूपेण स्थितः गुप्तचरः) उभयोर्मध्ये अन्तपालः अत्यन्तं कष्टदातास्ति यतो हि अन्तपालः गुप्तचरेण राहगीरं लुण्ठयति एवं च मार्गे गच्छद्भ्यः जनेभ्यः शुल्कं गृह्णाति। वैदेहकः मार्गे गच्छद्भ्यः जनेभ्यः कष्टं ददाति। तर्हि एतयोर्मध्ये अन्तपालः भ्रष्टाचारयुक्तः।

अन्तपालवैदेहकयोरन्तपालश्चोत्प्रसङ्गं देयात्यादानाभ्यां वणिक्पथं पीडयति।^५

परन्तु कौटिल्यमतानुसारम्-- ‘वैदेहकास्तु सम्भूय पण्याणामुत्कर्षापकर्षं कूर्वाणः। पणे पणशतं कुम्भे कुम्भशतमित्याजीवन्ति।’^६ वैदेहकः (वणिकः) उभयोर्मध्ये (क्रेताविक्रेतयोर्मध्ये) वार्तालापेन एकं पणं शतपणे कुम्भमेकं शतकुम्भे परिवर्तयति। अतः अत्रापि भ्रष्टाचारः।

पदाभिमानः --

राजकीय अधिकारिकाणां विषये कौटिल्येन उक्तम् -- अश्वं यदा एकस्मिन् स्थाने बध्नाति तदा तं शान्तमनः दृश्यते। परन्तु यदा स्वकीयस्थाने नाम रथस्याग्रे रथं बाहनाय बध्नाति तदा तस्य स्वाभिमानं प्रकाशयति।

तद्वत् राज्ञः आधिकारिकाः स्व स्व पदेषु स्वाभिमानं प्रकाशयन्ति ।

अश्वसधर्माणो हि मनुष्या नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते ।^{१९}

अतः कौटिल्यः राजानम् आदिशति-- तस्मात् कर्तारं कारणं देशं कार्यं प्रक्षेपमुदयं चैषु विद्यात् । ते यथासन्देशमसंहता अविगृहीताः कर्माणि कुर्युः । संहता भक्षयेयुः । विगृहीता विनाशयेयुः ।^{२०}

पुनश्च -- 'अल्पायतिश्चेमहाव्ययो भक्षयति । विचार्यति यथा आयतिव्ययश्च न भक्षयति, इत्याचार्याः-- अपसर्पेणैवोपलभ्यते इति कौटिल्यः ।'^{२१} अर्थात् यदि कस्यापि कर्मचारिणः वेतनं न्यूनमस्ति किन्तु तस्य व्ययः यदि अधिकं दृश्यते तदानीम् अवगन्तव्यं यत् राजकोषात् स धनमपहरति । कदाचित् धनस्य अपहर्ता न्यूनं व्ययं कुर्यात् तत् तु गुप्तचरेण अवगन्तव्यम् । एतत् कार्यमपि भ्रष्टाचारयुक्तं कार्यम् ।

न्यूनः आयः--

कौटिल्येनोक्तम् यदि कोऽपि अधिकारी प्रत्यहं न्यूनमायं प्रदर्शयति, तर्हि निश्चयेन चिन्तनीयं सः अधिकारी राजधनमपहरति । यः समुदयं परिहापयति सः राजार्थं भक्षयति ।^{२२} अतः उच्च अधिकारीनाम् एकस्मिन् पदे दायित्वं दातव्यं, बहुमुख्यमनित्यं चाधिकरणं स्थापयेत् ।^{२३} प्रत्येकेषु विभागेषु बहूनामुच्चपदाधिकारिणां नियुक्तिः दातव्याः । परन्तु एकस्मिन् विभागे ते बहूनि दिनानि पर्यन्तं कार्यं न कुर्युः । यदि बहूनि दिनानि कार्यं करिष्यति तर्हि स्वकीयपूर्तेः पूरणाय भ्रष्टाचारं करिष्यति । राजकर्मचारिणः कोषागारं लुण्ठन्ति पुनश्च जनतामपि । तेषां लुण्ठणमार्गस्य निर्णयकार्यं दुष्करम् । अत उक्तं कौटिल्येन --

यथा ह्यानास्वादयितुं न शक्यं जिह्वातलस्थं मधु वा विषं वा ।

अर्थस्तथा ह्यर्थचरेण राज्ञः स्वल्पोऽप्यनास्वादयितुं न शक्यः ॥

मत्स्या यथान्तसलिले चरन्तो ज्ञातुं न शक्याः सलिलं पिबन्तः ।

युक्तास्तथा कार्यविधौ नियुक्ता ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः ।

अपि शक्या गतिर्ज्ञातुं पततां खे पतत्रिणाम् ।

न तु प्रच्छन्नभावानां युक्तानां चरतां गतिः ॥^{२४}

अर्थात् यथा जिह्वायाः उपरि स्थितः मधुविषयोः आस्वादं विना स्थापयितुं न शक्यते, तद्वत् वित्तकोषकार्ये नियुक्ताः जनाः अर्थं नास्वादयन्तीति

असम्भवः । यथा अप्सु विद्यमानाः मत्स्याः कदा जलं पिबन्ति ज्ञातुं न शक्यते तद्वत् राजभवनस्य अर्थविनियोगकार्ये नियुक्तजनानां क्षेत्रेऽपि । नभसि विहगानां मार्गं निर्णेतुं शक्नोति परन्तु अर्थापहरणकारिणः भ्रष्टाचारिता न । अस्य पत्रस्य महल्लक्ष्यं यत् भ्रष्टाचारकारिणः तथा च भ्रष्टाचारे पतितजनाः समदोषयुक्ताः । एभ्यः जनेभ्यः इमं भ्रष्टाचारं निवारयितुं शक्यते शिक्षितवर्गैः, सुरक्षादातावर्गैः, गणमाध्यमादिभिश्चेति ।●

प्रसङ्गपञ्जी --

१) अर्थशास्त्र, ८-४-१४

२) तथा, ८-४-१४

३) तथा, ८-४-१८

४) तथा, ८-४-२०

५) तथा, ८-४-२१

६) तथा, ८-४-२२

७) तथा, २-९-१

८) तथा, २-९-२

९) तथा, २-९-४

१०) तथा, २-९-१४

११) तथा, २-९-१४

१२) तथा, २-९-१५--१७

सन्दर्भग्रन्थपञ्जी --

१) वसु अनिलचन्द्र, अर्थशास्त्रम्, संस्कृत बुक डिपो, कलकाता, २००९

२) तिवारी श्यामलेश कुमार, अर्थशास्त्रम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०१७

३) चतुर्वेदी महेन्द्र, पारिभाषिक अर्थशास्त्रकोषः, Books and Books, Delhi, 1988

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত বিবাহৰ ধাৰণা

মধুমিতা গোস্বামী বৰঠাকুৰ
সহযোগী অধ্যাপক, সংস্কৃত বিভাগ
ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়

অৱতৰণিকা :

প্ৰখ্যাত ৰাজনীতিবিদ কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত বিবাহ সম্বন্ধীয় বিভিন্ন মতৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়। 'বিবাহ' হ'ল এনে এটা ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান যাক হিন্দু পৰম্পৰাত যথেষ্ট তাৎপৰ্যপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে চোৱা হয়। হিন্দুসকলৰ বিবাহ ব্যৱস্থাত সগোত্ৰ-অসগোত্ৰক বিশেষভাৱে দৃষ্টি দিয়া হয়। আদিম বিবাহ ব্যৱস্থাত আৰ্যসকলে নিজৰ গোত্ৰৰ ভিতৰতে বিবাহ কৰিছিল; কিন্তু পিছলৈ যেতিয়া জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈ বেলেগ বেলেগ ক্ষেত্ৰলৈ পৰ্যবসিত হ'ল আৰু তেওঁলোকৰ আৰ্থিক স্তৰ আৰু বিবাহৰ ক্ষেত্ৰ অধিক ব্যাপক হ'ল তেতিয়া সগোত্ৰ বিবাহ নিষিদ্ধ বুলি গন্য কৰা হ'ল। যি আজিও প্ৰচলিত হৈ আছে।

হিন্দুসকলৰ বিবাহ ব্যৱস্থা সন্দৰ্ভত ইতিহাসবিদসকলৰ বিচাৰ যথেষ্ট সংবেদনশীল। কিছুসংখ্যক পুঁজিবাদী বুদ্ধিজীৱীৰ বিচাৰৰ মতে আৰম্ভণিতে পুৰুষ আৰু নাৰীৰ মাজত যৌন সম্পৰ্কৰ আধাৰ প্ৰাকৃতিক আছিল। কিন্তু কিছুমান নতুন তথ্যই এইটোহে প্ৰমাণ কৰে যে আৰম্ভণিৰ পৰাই পুৰুষ-নাৰীৰ যৌন সম্বন্ধ সমাজৰ দ্বাৰাহে নিয়ন্ত্ৰিত হৈছিল। তেওঁলোকৰ মাজৰ সম্বন্ধৰ নৈতিকতা বা আচাৰ বিচাৰ ঈশ্বৰৰ হাততো নাছিল বা প্ৰাকৃতিকো নাছিল।

ব্যৱহাৰিক দৃষ্টিৰে আৰু শাস্ত্ৰীয় দৃষ্টিৰে চালে এইটো পৰিলক্ষিত হয় যে হিন্দুসকলৰ মাজত বিবাহৰ যি প্ৰথা বৰ্তমান সময়ত প্ৰচলিত তাৰ প্ৰকৃত ৰূপ তেনে নাছিল। মহাভাৰতত বৰ্ণনা কৰা মতে কলিযুগত চাৰি প্ৰকাৰৰ বিবাহ আৰু পৰিয়ালৰ স্বৰূপ সদায় বেলেগ বেলেগ আছিল, যিবিলাক কেৱল কিছুমান

অৱশ্যকতা পূৰাবৰ বাবে নতুন সামাজিক প্ৰয়োগহে আছিল; আৰু সেইবিলাক প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনা নাছিল।

মহাভাৰতত উল্লেখ থকা মতে যুগ অনুসৰি যৌন সম্পৰ্কক চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছিল। সিবিলাকৰ নাম সংযোগ, সংস্পৰ্শ, মৈথুন, আৰু দণ্ড। এই ৰচনাত বিশেষভাৱে কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত বৰ্ণিত বিবাহ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰিবলৈ বিচৰা হৈছে। সেই সময়ত সমাজ ব্যৱস্থাত বিবাহক কেনেধৰণে স্বীকৃতি দিয়া হৈছিল সেয়াই ইয়াৰ আলোচ্য বিষয়।

১.০০ ধৰ্মবিবাহ : স্ত্ৰীধন : স্ত্ৰীৰ পুনৰ্বিবাহৰ অধিকাৰ : পুৰুষৰ পুনৰ্বিবাহৰ অধিকাৰ :

১.০১ ধৰ্মবিবাহ :

- (ক) বিবাহৰ পিছতেই সমস্ত সাংসাৰিক ব্যৱস্থা আৰম্ভ হয়।^১
- (খ) বস্ত্ৰ আভূষণ আদিৰে সজাই বিধিপূৰ্বক কন্যাদান কৰাকে ব্ৰাহ্ম-বিবাহ বুলি কোৱা হয়।^২
- (গ) কন্যা আৰু বৰ দুয়ো সহধৰ্ম পালন কৰাৰ প্ৰতিজ্ঞাৰে যি বিবাহ বন্ধন স্বীকাৰ কৰি লয় তাকে প্ৰাজাপত্য বিবাহ বুলি কয়।^৩
- (ঘ) বৰৰ পৰা এযোৰা গাই লৈ যি বিবাহ কৰা হয় তাকে আৰ্য বিবাহ বুলি কয়।^৪
- (ঙ) বিবাহ বেদীত বহি ঋত্বিকক যি কন্যাদান দিয়া যায় তাকে দৈৱ বিবাহ বুলি কয়।^৫
- (চ) কন্যা আৰু বৰ দুয়োৰে পাৰস্পৰিক বুজাবুজিৰ দ্বাৰা যি বিবাহ হয় তাকে গান্ধৰ্ব বিবাহ (Love marriage) বুলি কয়।^৬
- (ছ) কন্যাৰ পিতৃক ধন দি যি বিবাহ সম্পন্ন হয় তাক আসুৰ বিবাহ বুলি কয়।^৭
- (জ) কোনো কন্যাক বলাৎকাৰ কৰি বিবাহ কৰিলে ৰাক্ষস বিবাহ বুলি কয়।^৮
- (ঝ) শুই থকা এগৰাকী কন্যাক হৰণ কৰি বিবাহ কৰিলে পৈশাচ বিবাহ বুলি কয়।^৯

উক্ত আঠ প্ৰকাৰৰ বিবাহত প্ৰথম চাৰি প্ৰকাৰ বিবাহ পিতৃৰ অনুমতি সাপেক্ষে হোৱা কাৰণে ধৰ্মমূলক বিবাহ। বাকী চাৰি প্ৰকাৰ বিবাহ মাতা-পিতা দুয়োজনৰে অনুমতি সাপেক্ষে হয়; কিয়নো তেওঁলোক দুয়ো কন্যাক দান দি তাৰ

বিনিময়ত ধন লয়। সেই ধন যদি পিতৃ নাথাকে তেতিয়া মাতৃয়ে লয় আৰু মাতৃ নাথাকিলে পিতৃয়ে লয়।^{১০}

উপৰঞ্চি যি আঠপ্ৰকাৰৰ ধন দিয়া হয় সেইখিনি কন্যাগৰাকীৰ। সকলো ধৰণৰ বিবাহত স্ত্রী-পুৰুষ দুয়োজনৰ কাৰণে পৰস্পৰ প্ৰীতিভাৱ থকাতো অত্যন্ত আৱশ্যকীয়।^{১১}

১.০২ স্ত্রীধন :

(ক) স্ত্রীধন দুই প্ৰকাৰৰ হয়— (১) বৃত্তি আৰু (২) আবধ্য

স্ত্রীৰ বৃত্তিধন সেইয়া যি স্ত্রীৰ নামত বেংক আদিত জমা দিয়া হয়। তাৰ পৰিমাণ কমেও দুহেজাৰ হ'ব লাগিব। গহনা, অলংকাৰ আদিক আবধ্য ধন বুলি কোৱা হয়।^{১২}

(খ) কোনো স্ত্রীৰ যদি পতি প্ৰবাসত থাকে আৰু তেওঁৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ কোনো উপায় নাথাকে তেতিয়া স্ত্রীয়ে নিজৰ পুত্ৰ আৰু শহুৰ শাহ আদিৰ ভৰণ পোষণৰ কাৰণে নিজা ধন খৰচ কৰিব পাৰে। কোনো ধৰণৰ আকস্মিক বিপদ, বেমাৰ-আজাৰ, দুৰ্ভিক্ষ বা তেনেধৰণৰ আকস্মিক সংকটৰ পৰা বাচিবৰ কাৰণে আৰু কোনো ধৰণৰ ধৰ্ম কাৰ্যৰ বাবে পতিয়ে যদি স্ত্রীৰ নিজৰ ধন খৰচ কৰিবলগীয়া হয় তেতিয়াহ'লে এইটো কোনো দোষণীয় নহয়। এনেদৰে দুটা সন্তান জন্ম হোৱাৰ পিছত যদি স্ত্রী-পুৰুষ দুয়োজন মিলি সেই ধন খৰচ কৰে তেতিয়াও ই দোষণীয় নহয়; এনেদৰে পতি পত্নী যাৰ বিবাহ ধৰ্মানুসাৰে হৈছিল, কোনো সন্তান জন্ম নহ'লে তিনি বছৰলৈকে সেই ধন খৰচ কৰিব পাৰে। যি গান্ধৰ্ব বা আসুৰ বিবাহ কৰিছিল তেওঁলোক পাৰস্পৰিক বুজাবুজিৰে স্ত্রীধন খৰচ কৰি পেলালে তেওঁলোকে সূতৰ সৈতে মূলধন জমা কৰি থ'ব লাগে। যিসকলৰ ৰাক্ষস বিবাহ হৈছিল বা পৈশাচ বিধিৰে বিবাহ হৈছিল এনে পতি-পত্নীয়ে যদি স্ত্রীধন খৰচ কৰি পেলায় তেতিয়া তেওঁলোকক চুৰি কৰাৰ অপৰাধত দণ্ড বিহা হয়। এনেদৰে বিবাহধৰ্ম নিৰূপন কৰা হয়।^{১৩}

১.০৩ স্ত্রীৰ পুনৰ্বিবাহৰ অধিকাৰ :

(ক) পতিৰ মৃত্যুৰ পিছত স্ত্রীয়ে যদি নিজৰ ধৰ্ম কৰ্মত থাকিব খোজে তেতিয়াহ'লে তেওঁ দুয়োপ্ৰকাৰৰ ধন যেনে নিজৰ ধৰ্ম আৰু প্ৰীতি ধন ল'ব পাৰে। সেই ধন লোৱাৰ পিছত যদি তেওঁ অন্য পতি বিচাৰি লয় তেতিয়াহ'লে তেওঁ সূতৰ মূলধন ঘূৰাই দিয়ে। যদি তেওঁ পৰিয়ালৰ সন্মতি সাপেক্ষে অন্য বিবাহ কৰে তেতিয়াহ'লে তেওঁ নিজৰ মৃত পতি

আৰু শহুৰে দিয়া ধন বিবাহৰ সময়তহে পাব পাৰে, তাৰ আগত নহয়।^{১৪}

- (খ) যদি কোনো বিধবা মহিলাই শহুৰৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে পুনৰ্বিবাহ কৰিব খোজে তেতিয়াহ'লে শহুৰ আৰু মৃত পতিৰ ধন তেওঁ নাপায়।^{১৫}
- (গ) ন্যায়পূৰ্বক প্ৰাপ্ত হোৱা স্ত্রীৰ ৰক্ষা কৰোঁতা পুৰুষেহে তেওঁৰ ধনো ৰক্ষা কৰিব পাৰে। পুনৰ্বিবাহ ইচ্ছা কৰোঁতা স্ত্রীয়ে নিজৰ মৃত পতিৰ সম্পত্তিৰ উত্তৰাধিকাৰী হ'ব নোৱাৰে।^{১৬}
- (ঘ) যদি তেওঁ ধৰ্মীয় ভাবেৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে তেতিয়াহ'লে তেওঁ মৃত পতিৰ উত্তৰাধিকাৰ প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰে।^{১৭}
- (ঙ) যদি পুত্ৰৱতী স্ত্রীয়ে পুনৰ্বিবাহ কৰিব খোজে তেতিয়াহ'লে তেওঁ নিজৰ স্ত্রীধনৰ অধিকাৰিনী হ'ব নোৱাৰে। সেই তিৰোতৰ নিজৰ ধনৰ উত্তৰাধিকাৰী তেওঁৰ পুত্ৰহে হয়।^{১৮}
- (চ) যদি কোনো বিধবা মহিলাই নিজৰ পুত্ৰৰ ভৰণ-পোষণৰ কাৰণে পুনৰ্বিবাহ কৰিব খোজে তেতিয়াহ'লে তেওঁ নিজৰ সম্পত্তি নিজৰ ল'ৰাৰ নামত নামজাৰী কৰি দিব লাগে।^{১৯}
- (ছ) যদি কোনো মহিলাই কেইবাজনো পতিৰ দ্বাৰা সন্তান জন্ম দিছে তেতিয়াহ'লে তেওঁ যিজন পিতৃৰ যি পুত্ৰ তেওঁৰ নামত তেওঁৰ পিতৃৰ সম্পত্তি নামজাৰী কৰি দিব লাগে।^{২০}
- (জ) নিজৰ ইচ্ছাৰে খৰচ কৰিবৰ কাৰণে পোৱা ধনো তেওঁ পুনৰ্বিবাহ কৰাৰ পূৰ্বে নিজৰ পুত্ৰৰ নামত লিখি দিব লাগে।^{২১}
- (ঝ) পুত্ৰহীনা বিধবাই নিজৰ পতিব্ৰতা ধৰ্ম পালন কৰি গুৰুৰ দ্বাৰা সংৰক্ষিত হৈ আজীৱন স্ত্রীধন উপভোগ কৰিব পাৰে। স্ত্রীধন বিপদৰ সময়ৰ কাৰণেহে। তেওঁৰ মৃত্যুৰ পিছত বাকী থকা ধন তেওঁৰ পতিৰ উত্তৰাধিকাৰীয়ে লাভ কৰে।^{২২}
- (ঞ) পতি জীয়াই থাকোঁতে যদি স্ত্রীৰ মৃত্যু হয় তেতিয়া তেওঁৰ নিজৰ ধন সন্তানসকলৰ মাজত ভগাই দিয়া হয়। যদি ল'ৰা সন্তান নাথাকে তেতিয়া সেই ধন ছোৱালীবিলাকেই ভগাই লয়। যদি ছোৱালীও নাথাকে তেতিয়া পতিয়ে সেই ধন ল'ব পাৰে।^{২৩}
- (ট) বন্ধু বান্ধৱীয়ে বিবাহৰ সময়ত যি ধন দহেজৰাপে বা অন্যৰূপে স্ত্ৰীগৰাকীক দিয়ে সেইয়া তেওঁলোকে ঘূৰাই ল'ব পাৰে।^{২৪}

এইখিনিই হ'ল স্ত্রীধন সম্পৰ্কীয় বিভিন্ন নিয়ম।

২.০০ পুরুষৰ পুনৰ্বিবাহৰ অধিকাৰ :

(ক) যদি কোনো স্ত্রীৰ সন্তান জন্ম নহয় বা তেওঁৰ সন্তান জন্ম দিয়াৰ ক্ষমতা নাই তেতিয়া পতিয়ে আঠ বছৰ পৰ্যন্ত সন্তান জন্মৰ বাবে বাট চাব লাগে। যদি স্ত্রীয়ে মৃত সন্তান জন্ম দিয়ে তেতিয়া দহ বছৰ আৰু যদি পত্নীয়ে কেৱল কন্যাই জন্ম দিয়ে তেতিয়াহ'লে বাৰবছৰ পৰ্যন্ত বাট চাব লাগে।^{১৫}

(খ) তাৰ পিছত পুৰুষে ইচ্ছা কৰিলে পুনৰ্বিবাহ কৰিব পাৰে। যি পুৰুষে এই নিয়মৰ উলংঘা কৰে তেওঁ দহেজৰূপে পোৱা ধন, স্ত্রীধন, অতিৰিক্ত ধন তেওঁৰ প্ৰথম পত্নীৰ ভৰণ-পোষণৰ কাৰণে দিব লাগে। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁ অতিৰিক্ত চৌবিশ পণ পৰ্যন্ত চৰকাৰক জৰিমনা ভৰিব লাগে।^{১৬}

(গ) যি স্ত্রীয়ে বিবাহৰ সময়ত দহেজ পোৱা নাই আৰু তেওঁৰ নিজৰ ধনো নাই তেনেক্ষেত্ৰত তেওঁৰ দহেজ আৰু স্ত্রীধনৰ সমান মূল্যৰ ধন দি আৰু তেওঁৰ জীৱন নিৰ্বাহৰ কাৰণে পৰ্যাপ্ত সম্পত্তি দি যিকোনো পুৰুষে নিজৰ ইচ্ছামতে অনেক পত্নী বিবাহ কৰিব পাৰে।^{১৭}

৩.০০ স্ত্রীৰ ভৰণ-পোষণ :

(ক) বাৰ বছৰৰ বালিকা আৰু ষোল্ল বছৰৰ বালকক আইনমতে সাবালক বুলি গণ্য কৰা হয়। এই বয়সৰ পিছত যদি সিহঁতে ৰাজকীয় নিয়ম উলংঘা কৰে তেতিয়া ল'ৰাৰ ক্ষেত্ৰত চৌবিশ পণ আৰু ছোৱালীৰ ক্ষেত্ৰত বাৰ পণ দণ্ড বিহা হয়।^{১৮}

(খ) যদি তিৰোতক ভৰণ-পোষণ দিয়াৰ নিৰ্ধাৰিত সময় বান্ধি দিয়া নাথাকে, তেনেহ'লে স্বামীয়ে তিৰোতাক পোষ্য পৰিয়ালৰ জোখাৰে বস্ত্ৰ, ভোজন আৰু সকলো খৰচৰ যথোচিত ব্যৱস্থা কৰিব আৰু যদি ভৰণ-পোষণ দিয়াৰ নিৰ্দিষ্ট সময় বান্ধি দিয়া থাকে তেতিয়া সেইখিনি সময়ৰ বাবে ভাত-কাপোৰৰ খৰচ দিব। গাধন, স্ত্রীধন আৰু পুনৰ বিবাহ কৰোৱা স্বামীয়ে ক্ষতিপূৰণ হিচাপে দিয়া ধন নোপোৱা তিৰোতাৰ ক্ষেত্ৰতো এই নিয়ম খাটিব।^{১৯}

(গ) যি তিৰোতা মাতৃগৃহত থাকে বা স্বামীৰ পৰা পৃথক হৈ যায় তেওঁ স্বামীৰ বিৰুদ্ধে অভিযোগ আনিব নোৱাৰিব।^{২০}

৪.০০ গৃহত্যাগ, পতন, কমদিনীয়া প্ৰবাস, দীৰ্ঘকালীন প্ৰবাস :

৪.০১ গৃহত্যাগ :

কোনো পত্নীয়ে যদি স্বেচ্ছাই স্বামীগৃহ এৰি যায় তেন্তে ছয় পণ দণ্ড, কিন্তু স্বামীৰ বিকৃত যৌন আতিশয্যাৰ কাৰণে ঘৰ এৰি গ'লে কোনো ধৰণৰ দণ্ড নহয়। স্বামীৰ নিষেধ স্বেচ্ছা গৃহত্যাগ কৰিলে অথবা গৃহত্যাগ কৰি কোনো প্ৰতিৰোধীৰ ঘৰত আশ্ৰয় ল'লে ছয় পণ দণ্ড হ'ব। সেই পত্নীয়ে যদি গৃহত্যাগ কৰি বহু দূৰলৈ গুচি যায় তেতিয়া তেওঁৰ চৌবিশ পণ দণ্ড হ'ব।^{২১}

৪.০২ পতন :

(ক) কোনো বিপদ বিঘিনি নোহোৱাকৈ অন্যৰ পত্নীক নিজগৃহত স্থান দিলে সেই পুৰুষৰ এশ পণ দণ্ড হ'ব। অৱশ্যে গৃহস্বামীৰ নিষেধ অমান্য কৰি সেই স্ত্রীগৰাকীয়ে তেওঁৰ গৃহত প্ৰৱেশ কৰিলে কোনো দণ্ড নহ'ব।^{২২}

(খ) স্বামীৰ বিনা অনুমতিৰে পত্নীয়ে গৃহত্যাগ কৰি গ্ৰামান্তৰলৈ গ'লে বাৰ পণ দণ্ডৰ লগতে স্বামীৰ ওচৰত থকা অলংকাৰৰ পৰাও বঞ্চিত হ'ব। তেৰে লগত কোনো পুৰুষ থাকিলে দণ্ড হ'ব চৌবিশ পণ আৰু স্বামীৰ লগত সকলো ধৰণৰ ধৰ্ম কৰ্ম কৰাৰ পৰাও বঞ্চিত হ'ব।^{২৩}

৪.০৩ কমদিনীয়া প্ৰবাস :

(ক) স্বামী কম দিনৰ বাবে প্ৰবাসলৈ গৈ ঘূৰি নাহিলে শূদ্ৰ, বৈশ্য, ক্ষত্ৰিয় আৰু ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালৰ সন্তানহীন পত্নীসকলে ১, ২, ৩ আৰু ৪ বছৰ পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব আৰু তেওঁলোক সন্তানৱতী হ'লে এবছৰ বেছিকৈ অপেক্ষা কৰিব। সেই সময়ত স্বামীয়ে তেওঁলোকৰ ভৰণ-পোষণৰ ব্যৱস্থা কৰি ৰাখিলে তেওঁলোকে ২, ৪, ৬ আৰু ৮ বছৰ কাল পৰ্যন্ত সেই পতিৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰিব। পতিয়ে সেই ব্যৱস্থা নকৰিলে স্ত্রীধনৰ বিচাৰকসকলে ভৰণ-পোষণ কৰিব। স্বামীসকলে প্ৰথমে ভৰণ-পোষণ কৰি পিছত বন্ধ কৰিলে জ্ঞাতিসকলে ৮ বছৰ পৰ্যন্ত সেই দান কৰিব। তাৰ পিছত সেই স্ত্রীয়ে স্ত্রীধন ঘূৰাই দি নিজ পৰিয়াললৈ ঘূৰি গৈ পুনৰ বিবাহ কৰিব পাৰিব।^{২৪}

(খ) কোনো ব্ৰাহ্মণে পুত্ৰহীনা পত্নী ঘৰত ৰাখি বিদ্যা শিক্ষার্থে বিদেশলৈ গ'লে সেই পত্নীয়ে দহ বছৰ স্বামীৰ কাৰণে প্ৰতীক্ষা কৰিব আৰু

পুত্ররতী হ'লে বাৰ বছৰ প্ৰতীক্ষা কৰিব। ৰাজকাৰ্যৰ কাৰণে ৰাজকৰ্মচাৰী বিদেশলৈ গ'লে আয়ুসকাল পৰ্যন্ত পত্নীয়ে অপেক্ষা কৰাৰ পিছত কোনো পুৰুষৰ পৰা পুত্ৰলাভ কৰিলে দোষণীয় নহয়।^{১৭}

৪.৪ দীৰ্ঘকালীন প্ৰবাস :

স্বামী দীৰ্ঘকালৰ কাৰণে প্ৰবাসী হ'লে, সন্যাসী হ'লে বা মৃত্যু হ'লে তেওঁৰ পুত্ৰহীনা স্ত্ৰীয়ে সাতটা ঋতুকাল পৰ্যন্ত অপেক্ষা কৰিব আৰু পুত্ৰরতী হ'লে এবছৰ কাল অপেক্ষা কৰি পতিৰ সহোদৰক পুত্ৰ জন্মার্থে স্বামী হিচাপে বৰণ কৰিব পাৰে। পতিৰ বহুভাতৃ থাকিলে পতিৰ পৰৱৰ্তী ধাৰ্মিক আৰু স্বচ্ছল ভাতৃক বা সৰ্বকণিষ্ঠ ভাতৃ অবিবাহিত হ'লে তেওঁক আৰু সহোদৰ নাথাকিলে বৈমাতেয় বা পতিৰ সগিণ্ড বা পতিকুলৰ অন্য কাৰোবাক বিবাহ কৰিব পাৰে। কিন্তু পতিকুলৰ এই ধাৰা অতিক্ৰম কৰিলে স্ত্ৰীসকল বিহিত দণ্ডেৰে দণ্ডিত হ'ব।^{১৮}

৫.০০ সামৰণি :

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ যথোপযুক্ত অধ্যয়নৰ পৰা এটা কথা নিশ্চিতভাৱে প্ৰতীয়মান হয় যে সেই সময়ৰ যি ৰীতি-নীতি আৰু সমাজচিত্ৰ পোৱা যায় তাত নাৰীৰ সামাজিক অৱস্থাৰ ছবি স্পষ্টভাৱে পৰিলক্ষিত হয়। বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত বহুসময়ত নাৰীৰ অৱদমিত ৰূপ এটা দেখিবলৈ পোৱা যায় যদিও নাৰীৰ মতামতৰ গুৰুত্বক উপেক্ষা কৰা নাযায়। বিধৱা বিবাহ, পতিবিচ্ছিন্না নাৰীৰ পুনৰ্বিবাহৰ অধিকাৰ বিষয়ত কৌটিল্যৰ সিদ্ধান্তই সেই সময়ৰ সমাজৰ ছবিখন স্পষ্ট কৰি দিয়ে, সেই সময়ত যিদৰে স্পষ্টভাৱে নাৰীৰ পুনৰ্বিবাহৰ অধিকাৰ দিয়াৰ, বিধৱা বিবাহৰ অধিকাৰ দিয়াৰ স্পষ্ট উল্লেখ পোৱা যায়, তথাকথিত আধুনিক সমাজেও সেই ব্যৱস্থা মানি ল'বলৈ প্ৰস্তুত নহয়। অন্যফালেদি কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত উল্লেখিত একাধিক দৃষ্টান্তই তৎকালীন ভাৰতবৰ্ষৰ মানুহৰ দৃষ্টিভংগীৰ সংকীৰ্ণতাৰ দিশটোও তুলি ধৰিছে। নাৰীৰ স্ত্ৰীধনৰ অধিকাৰ, বিবাহ বিচ্ছেদৰ অধিকাৰ স্বীকাৰ কৰিও নাৰী যে পিছত ভোগৰ কাৰণেহে সৃষ্টি সেই কথা কোনো কোনো ঠাইত স্পষ্ট হৈ পৰিছে।

শেষত এটা কথাই ক'ব পাৰি যে কৌটিল্যই আজিৰ পৰা ২৩০০ বছৰৰ আগতেই বিবাহৰ ক্ষেত্ৰত যিখিনি পুংখানুপুংখ বিশ্লেষণ দাঙি ধৰিছে তাৰ বহুখিনি বৰ্তমান সমাজব্যৱস্থাৰ লগত আশ্চৰ্যজনকভাৱে মিলি যায়। ইয়াৰ

পৰা কৌটিল্যৰ চিন্তাৰ দূৰদৰ্শিতা আৰু গভীৰতা স্পষ্টভাৱে পৰিলক্ষিত হয়।^{১৯}

প্ৰসঙ্গপঞ্জী :

১. ৫৮. ২. ১ অৰ্থশাস্ত্ৰ
২. ৫৮. ২. ২ ঐ
৩. ৫৮. ২. ৩ ঐ
৪. ৫৮. ২. ৪ ঐ
৫. ৫৮. ২. ৫ ঐ
৬. ৫৮. ২. ৬ ঐ
৭. ৫৮. ২. ৭ ঐ
৮. ৫৮. ২. ৮ ঐ
৯. ৫৮. ২. ৯ ঐ
১০. ৫৮. ২. ২ ঐ
১১. ৫৮. ২. ৩ ঐ
১২. ৫৮. ২. ৪ ঐ
১৩. ৫৮. ২. ৫ ঐ
১৪. ৫৮. ২. ১ ঐ
১৫. ৫৮. ২. ২ ঐ
১৬. ৫৮. ২. ৩ ঐ পৃ. ২৬৩
১৭. ৫৮. ২. ৪ ঐ পৃ. ২৬৩
১৮. ৫৮. ২. ৫ ঐ পৃ. ২৬৩
১৯. ৫৮. ২. ৬ ঐ
২০. ৫৮. ২. ১ ঐ পৃ. ২৬৪
২১. ৫৮. ২. ২ ঐ পৃ. ২৬৪
২২. ৫৮. ২. ৩ ঐ পৃ. ২৬৪
২৩. ৫৮. ২. ৪ ঐ পৃ. ২৬৪
২৪. ৫৮. ২. ৫ ঐ পৃ. ২৬৪
২৫. ৫৮. ২. ৬ ঐ পৃ. ২৬৪
২৬. ৫৮. ২. ৭ ঐ
২৭. ৫৮. ২. ১ ঐ পৃ. ২৬৫
২৮. ৫৯. ৩. ১ ঐ

২৯. ৫৯. ৩. ২ ঐ
 ৩০. ৫৯. ৩. ৩ ঐ
 ৩১. ৬০. ৪. ১ ঐ
 ৩২. ৬০. ৪. ৩ ঐ
 ৩৩. ৬০. ৪. ৩ ঐ
 ৩৪. ৬০. ৪. ৩ ঐ পৃ. ২৭২
 ৩৫. ৬০. ৪. ৪ ঐ পৃ. ২৭২
 ৩৬. ৬০. ৪. ৩ ঐ পৃ. ২৭৩

প্রসঙ্গ গ্রন্থ :

- ১) কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্র, ব্যাখ্যাকাৰ- বাচস্পতি গৈৰালা, চৌখান্ধা বিদ্যাভৱন, বানাবসী- ১
- ২) কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্র, অনুঃ- মৌচম গগৈ, বনলতা, গুৱাহাটী- ১, ডিব্ৰুগড়- ১, ২০১৭

অর্থশাস্ত্ৰত শিক্ষা সম্পর্কীয় উপদেশ : এক চমু আলোচনা

ৰঞ্জন গোস্বামী
নহিৰা, কামৰূপ

সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাসত মহাপণ্ডিত কৌটিল্যৰ স্থান সুকীয়া। কিয়নো সংস্কৃত সাহিত্যৰ একমাত্ৰ অর্থশাস্ত্ৰকাৰ হিচাপে কৌটিল্যকেই পোৱা যায়। অর্থশাস্ত্ৰ প্ৰণেতা পণ্ডিত কৌটিল্য মৌৰ্যবংশ প্ৰতিষ্ঠাতা ৰজা চন্দ্ৰগুপ্তৰ প্ৰধানমন্ত্ৰী আছিল। তেওঁ প্ৰাচীন ভাৰতৰ এজন আদৰ্শ গুৰু, দাৰ্শনিক তথা ৰাজ উপদেষ্টা আছিল। ইয়াৰ উপৰিও তেখেত আছিল প্ৰাচীন বিশ্ববিদ্যালয় তক্ষশীলাৰ এগৰাকী অর্থনীতি আৰু ৰাজনীতিৰ অধ্যাপক। তেখেতক বিষ্ণুগুপ্ত বা চাণক্য নামেৰেও জনা যায়। কৌটিল্যৰ অর্থশাস্ত্ৰখনো এখন প্ৰাচীন আৰু প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ। তেখেতে অর্থশাস্ত্ৰৰ সংজ্ঞা দি কৈছে - যি বিদ্যাৰ দ্বাৰা অর্থ বা পৃথিৱী লাভ তথা পালন কৰাৰ উপায় জনা যায় সেয়াই অর্থশাস্ত্ৰ। অর্থশাস্ত্ৰখনত ১৫ টা অধিকৰণ আছে আৰু প্ৰতিটো অধিকৰণ আকৌ প্ৰকৰণ আৰু অধ্যায়ত বিভক্ত। গ্ৰন্থখনৰ ভাষাৰ ক্ষেত্ৰত কিছু দুৰ্বোধ্যতা দেখা যায়। ইয়াৰ অধিকৰণ সমূহত শিক্ষা সম্পর্কীয়, অধ্যক্ষৰ কাৰ্য, ধৰ্ম আৰু বিচাৰ, অপৰাধ দমন, ৰাজদূত, ছয়দফীয়া বৈদেশিক নীতি, ৰজাৰ অভিযান, যুদ্ধনীতি, গোপনীয়তা আদিৰ বিশদ বৰ্ণনা কৰিছে। অৱশ্যে এই লেখাত কেৱল কৌটিল্য বা চাণক্য প্ৰদত্ত শিক্ষা সম্পর্কীয় উপদেশ বা নীতি সমূহহে আলোচনা হ'ব।

মহাপণ্ডিত কৌটিল্যই অর্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম অধিকৰণত শিক্ষা সম্পর্কীয় বিভিন্ন উপদেশ নিৰ্দেশনা ব্যক্ত কৰিছে। সেই অধিকৰণৰ নাম বিনয়াধিকৰণম্। সাধাৰণতে এজন শাসকক (ৰজা) উপদেশ দিয়াই এই শাস্ত্ৰৰ মূল উদ্দেশ্য। তেখেতে বেদ, অর্থশাস্ত্ৰ আৰু ৰাজনীতিকে প্ৰকৃত বিদ্যা বুলি অভিহিত কৰিছে। আনহাতে দণ্ডনীতিতেই যিহেতু সকলো বিদ্যাৰ কাৰ্য নিহিত হৈ আছে অৰ্থাৎ

তাৰ পৰাই যিহেতু ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ শিক্ষা হয় গতিকে এই দণ্ডনীতিয়েই একমাত্র বিদ্যা বুলি যুক্তি প্ৰদান কৰিছে। আনহাতে দৰ্শনশাস্ত্ৰ হ'ল বেদৰ অংশবিশেষ। গতিকে দৰ্শনশাস্ত্ৰক সকলো বিদ্যাৰে প্ৰদীপ বুলি আখ্যা কৰি কৈছে—

প্ৰদীপঃ সৰ্ববিদ্যানামুপায়ঃ সৰ্বকৰ্মণাম্।

আশ্রয়ঃ সৰ্বধৰ্মাণাং শাস্ত্ৰদাৰ্শনিকী মতা ॥ (১/১/১২)

কাৰণ বেদৰ পৰা ধৰ্ম-অধৰ্ম, অৰ্থশাস্ত্ৰৰ পৰা অৰ্থ-অনৰ্থ আৰু দণ্ডনীতিৰ পৰা সুনীতি-দুনীতি আদি বিদ্যাৰ দৰ্শনশাস্ত্ৰই যুক্তিপূৰ্ণ বিচাৰ কৰি জনহিত সাধন কৰে। আকৌ মানৱৰ ধৰ্ম অনুসৰি চাৰি বৰ্ণ আৰু চাৰি আশ্ৰমৰ কৰ্তব্য পালনৰ বাবেও বেদধৰ্মকেই হিতকৰ বুলি কৈছে। ইয়াত চতুৰ্বৰ্ণৰ লোকৰ কৰ্মসমূহ ভাগ কৰোতে কোটিল্যই অধ্যয়ন, যাজন আদিক প্ৰতিটো বৰ্ণৰ লোকৰ মুখ্যকৰ্ম বুলি অভিহিত কৰিছে। আনহাতে মানৱ জীৱনৰ বয়স অনুসৰিও সকলো মানবীয় কৰ্ম, নীতি-নিয়ম পালিত হোৱাৰ উদ্দেশ্যে চতুৰাশ্ৰমৰ কৰণীয় কৰ্মৰ বিভাগ উল্লেখ কৰিছে। কিয়নো প্ৰত্যেক লোকেই স্বধৰ্ম পালন কৰিলে ইহলোক পৰলোকত শান্তি লাভ কৰে।

কোটিল্যই শিক্ষাদান কৰা প্ৰসংগতো উপযুক্ত পাত্ৰইহে শিক্ষা লাভৰ সাৰ্থকতা আছে বুলি কৈছে। কিয়নো উপযুক্ত পাত্ৰজনহে বিনীত হয় আৰু বিনীতজনেহে সকলো শিক্ষা লাভ কৰে। আনহাতে বিভিন্ন জ্ঞানেৰে পৰিপূৰ্ণ বৃদ্ধজনৰ পৰা জ্ঞান লাভৰ সাৰ্থকতাৰ বিষয়েও আলোকপাত কৰিছে। তেওঁ কৈছে—

বিদ্যাবিনীতো ৰাজা হি প্ৰজানাং বিনয়ে বতঃ।

অনন্যাং পৃথিবীং ভুঙ্ক্তে সৰ্বভূতহিতে বতঃ ॥ (১/২/১৭)

অৱশ্যে বিনয়ৰ দ্বাৰা বিদ্যালভ কৰিবলৈ হ'লে প্ৰথমে ষড়ৰিপু জয় কৰি ইন্দ্ৰিয় জয় কৰা উচিত। তাৰবাবে এজন ৰজাই ৰজা হৈয়ো ঋষিৰ আচৰণ কৰা উচিত বুলি কোটিল্যই কৈছে। অৰ্থাৎ ষড়ৰিপু বশ কৰি পৰস্ত্ৰী, পৰদ্রব্য আৰু হিংসা বৰ্জন কৰিব লাগে। থিক তেনেদৰে নিদ্ৰা, চঞ্চলতা, অসত্যতা, আড়ম্বৰ পূৰ্ণ পোচাক, দুষ্টৰ সংসৰ্গ, বেয়া আচৰণ আদি বৰ্জন কৰা উচিত। তেতিয়াহে উপযুক্ত শিক্ষা লাভ কৰাৰ লগতে জনপ্ৰিয়তাও অৰ্জন কৰিব পাৰিব। আনহাতে এজন ৰজাই নিজৰ মন্ত্ৰণাদাতা অমাত্য নিয়োগ কৰাৰ ক্ষেত্ৰতো কিছু বিশেষ দিশত নজৰ দিয়া উচিত বুলি পণ্ডিত জনাই কৈছে। তেতিয়াহে তেওঁ সঠিক শাসন, সকলো উপদেশ লাভ কৰিব। তেখেতৰ মতে এজন

অমাত্যৰ গুণসমূহ হ'ল— নিজ দেশৰ সৎবংশ জাত, সুনিয়ন্ত্ৰিত, শিল্পনিপুণ, তীক্ষ্ণদৃষ্টি সম্পন্ন, জ্ঞানী, অধ্যায়সায়ী, সুদক্ষ, বাগ্মী, সাহসী, প্ৰত্যুৎপন্নমতি, উৎসাহী, প্ৰভাৱী, কষ্টসহিষ্ণু, ন্যায়ী, মিত্ৰভাৱাপন্ন, দৃঢ়ভক্তি, চৰিত্ৰবান, বলী, নিৰোগী, মনোবল যুক্ত, স্থিৰ, চঞ্চলতাহীন, সৰবৰাহী, শত্ৰু সৃষ্টি নকৰা আদি। এইবোৰ গুণ অমাত্য নিয়োগ কৰিব বিচৰা ব্যক্তি গৰাকীৰ আছে নে নাই তাক বিভিন্ন বুদ্ধিৰে গোপনে পৰীক্ষা কৰিহে ৰজাই অমাত্য নিয়োগ কৰিব লাগে। ঠিক তেনেদৰে চৰিত্ৰবান, শ্ৰেষ্ঠকুলত জন্ম, বেদ-বেদান্তত পাৰ্গত, নৈমিত্তিক কৰ্ম আৰু অৰ্থনৈতিক বিদ্যাত পাৰ্গত, বৈদিক কৰ্মৰ দ্বাৰাই বিভিন্ন আপদৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব পৰা এজনক পুৰোহিত নিয়োগ কৰিব।

এজন ৰজাই চোৰাংচোৱাৰ দ্বাৰাহে ৰাজ্যৰ বিভিন্ন গোপন বাৰ্তা, অভিসন্ধি আদি জানিব পাৰে। গতিকে ৰজাই চোৰাংচোৱা নিয়োগ কৰিবলৈও তেওঁৰ গুণ সমূহ জনা দৰকাৰ। অৰ্থাৎ আনৰ অন্তৰৰ কথা জনা আৰু সাহসী, বুদ্ধিমান, সাধু, সৎ প্ৰবৃত্তি আদিৰ প্ৰতি লক্ষ্য কৰিহে ৰজাই চোৰাংচোৱা নিয়োগ কৰিব লাগে। এই চোৰাংচোৱাৰ জৰিয়তে ৰজাই নিজ ৰাজ্যৰ তথা শত্ৰু ৰাজ্যৰ বঞ্চিত লোকসকলক ভেদ কৰি নিজ কাৰ্যত নিয়োগ কৰিব। আনহাতে ৰজাই কোনো গোপন মন্ত্ৰণা কৰা সময়ত কোনো গোপন স্থানত কেৱল বিশ্বাসী জনৰ উপস্থিতিতহে মন্ত্ৰণা কৰা উচিত। যিহেতু ৰাজকাৰ্য তিনি প্ৰকাৰৰ— প্ৰত্যক্ষ, পৰোক্ষ আৰু অনুমেয় গতিকে নজনা কথাৰ সন্তোদ লোৱা, জনা কথাৰ সত্যতা প্ৰতিপন্ন কৰা আৰু আংশিক জনা কথাৰ পূৰ্ণজ্ঞান লাভ মন্ত্ৰীৰ মন্ত্ৰণাৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ। গতিকে কোটিল্যই কাকো অৱমাননা নকৰি সকলোৰে মত শুনিবলৈ পৰামৰ্শ দি কৈছে —

ন কঞ্চিদৱমন্যেত সৰ্বস্য শৃণুয়ান্মতম্।

বালস্যাপ্যৰ্থৱদ্বাক্যমুপযুক্তীত পণ্ডিতঃ ॥ (১/১১/২২)

ৰজাই দূত নিয়োগ কৰাটোও ৰাষ্ট্ৰ হিতকৰ। কিয়নো দূতৰ যোগেদিয়ে শত্ৰু ৰাজ্যৰ দুৰ্গ, ৰাজ্যৰ আয়তন, সেনাবল, জীৱিকা, প্ৰতিৰক্ষা আৰু দুৰ্বলতাৰ বুজ ল'ব পাৰে। সেই অনুযায়ী ৰজাই অমাত্য সদৃশ গুণ সম্পন্ন জনক দূত নিয়োগ কৰিব। তেতিয়াহে এজন ৰজাই শত্ৰু পক্ষৰ সকলো অনুসন্ধান পাব পৰে। সেয়েহে ৰজাই সকলো সময়তে সতৰ্ক থাকিব লাগে। আনকি অৰ্থশাস্ত্ৰবিদ কোটিল্যই ৰজাক যুৱৰাজৰ পৰাও সতৰ্ক হৈ থকাৰ ইংগিত দিছে। কাৰণ তেখেতে কৈছে কেতিয়াবা কেতিয়াবা যুৱৰাজে ৰজাৰ বাবে মহাশত্ৰু

সদৃশ হ'ব পাৰে। কিয়নো উপযুক্ত সংস্কাৰৰ অভাৱত ৰাজবংশতো ঘূৰ্ণে ধৰা কাঠৰ দৰে অনুপযুক্ত ৰাজপুত্ৰ থাকিব পাৰে। তেনে ৰাজপুত্ৰই অজ্ঞানবশতঃ আনৰ প্ৰৰোচনাত পৰি ৰজাকেই আক্ৰমণ কৰি ৰাজ্য দখল কৰিব পাৰে। গতিকে ৰজাই অযোগ্য পুত্ৰক সিংহাসনত বহুৱাই ৰাজ্য ধ্বংস কৰা অনুচিত। ৰজাৰ আচৰণৰ ওপৰতে ৰাজ্য, প্ৰজা আদি সকলো নিৰ্ভৰশীল। কিয়নো ৰজা উদ্যমী হ'লেহে প্ৰজাও উদ্যমী হয় আৰু ৰজা নিৰুৎসাহী হ'লে প্ৰজাও এলেহুৱা হয়। সেয়েহে ৰজাই দিনটোৰ বিভিন্ন সময় ভাগ কৰি কৰিব লগীয়া কৰ্মসমূহ হ'ল— প্ৰতিৰক্ষা ব্যৱস্থা, আয়-ব্যয়ৰ হিচাপ, ৰাজ্যবাসীৰ কাৰ্যত চকু দিয়া, নিত্যকৰ্মৰ লগতে অধ্যয়ন, ৰাজহ গ্ৰহণ, বিষয়ববীয়াসকলৰ কৰ্তব্য নিৰূপণ, চিঠি পত্ৰৰ জৰিয়তে চোৰাংচোৱাৰ পৰা গোপন খবৰ লোৱা আৰু মন্ত্ৰী পৰিষদৰ সৈতে পৰামৰ্শ কৰা, ভ্ৰমণ আদি কৰা, গজাৰোহী, অশ্বাৰোহী, বথারোহী সেনাবাহিনী পৰিদৰ্শন আৰু সেনাপতিৰ সৈতে আলোচনা কৰা তথা সন্ধ্যা বন্দনা কৰা আদি কামত ব্যস্ত থাকিব। তেনে উদ্যমী ৰজাৰ দ্বাৰা শাসিত প্ৰজাহে উদ্যমী তথা কৰ্মপটু হয়।

ৰজাৰ বাসোপযোগী প্ৰাসাদ নিৰ্মাণৰ ক্ষেত্ৰতো কৌটিল্যই কিছুমান নিৰ্দেশনা প্ৰদান কৰিছে। বিপদৰ সময়ত ৰজাই প্ৰাসাদৰ পৰা গমনাগমনৰ বাবে গোপন পথ নিৰ্মাণ কৰা উচিত। আনকি অপ্ৰত্যাশিত সকলোৰে অবাধ গমন নিষিদ্ধ কৰিব। আকৌ ৰজাই জীৱ-জন্তু চৰাই-চিৰিকটি আদিৰ জৰিয়তে বিষ আৰু সাপৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰিব। নিজৰ দেহৰক্ষাৰ বাবেও ৰজাই পূৰ্বপুৰুষৰ পৰা কৰ্মৰত, সম্বন্ধীয়, শিক্ষিত, কৰ্মদক্ষ লোকক যথোচিত ধন মান দি দেহৰক্ষী নিযুক্ত কৰিব আৰু যথাস্থানত তেওঁলোকক দায়িত্ব দিব। ৰজাই খোৱা খাদ্যও জুই তথা চৰাইক দি তাক বিষমুক্ত বুলি প্ৰমাণ কৰিহে খোৱাৰ নিৰ্দেশনাও কৌটিল্যই বিস্তৃতভাবে বৰ্ণনা কৰিছে। আনকি স্নান, লেপন, ভ্ৰমণ আদি সকলো দিশতে সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰা উচিত বুলি কৈছে। তেতিয়াহে ৰজাই দীৰ্ঘদিন নিৰ্ভয়ে, সুস্থাস্থ্যে ৰাজকৰ্ম চলাই ৰাজ্যত শান্তি প্ৰগতি স্থাপন কৰিব পাৰিব। এনেদৰে মহাপণ্ডিত গৰাকীয়ে তেওঁৰ অৰ্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম অধিকৰণত ৰজাৰ লগতে সমাজৰ প্ৰতিজন লোকলৈ বিভিন্ন দিশত শিক্ষা প্ৰদান কৰিছে।●

- প্ৰবন্ধটি যুগত কৰোঁতে অসম প্ৰকাশন পৰিষদৰ কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থৰ আলম লোৱা হৈছে।

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত গুপ্তচৰৰ প্ৰাধান্য

ড° অন্তৰা চক্ৰৱৰ্তী

অৰ্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰাৰম্ভতে মহামতি কৌটিল্যই অৰ্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰাচীন প্ৰবক্তা দৈত্যগুৰু শূন্যচাৰ্য আৰু দেৱগুৰু বৃহস্পতিক প্ৰণাম নিবেদন কৰি এই গ্ৰন্থৰ মূল প্ৰতিপাদ্য বিষয় 'পৃথিৱীস্থিত ৰাজ্যৰ লাভ আৰু লব্ধ ৰাজ্যৰ পালন বুলি অভিহিত কৰিছে। উক্ত বিষয়ত প্ৰাচীন আচাৰ্যগণে যি মত প্ৰণয়ন আৰু প্ৰৱৰ্তন কৰিছে তাৰেই সংগ্ৰহ আৰু সমাহৰণ কৰি এই 'অৰ্থশাস্ত্ৰ' নামক গ্ৰন্থৰ উৎপত্তি বুলি কৌটিল্যৰ স্পষ্ট মত প্ৰকাশ পাইছে।

“পৃথিৱ্যা লাভে পালনে চ যাবন্ত্যৰ্থশাস্ত্ৰাণি পূৰ্বাচাৰ্যৈঃ প্ৰস্থাপিতানি প্ৰায়শস্তানি সংহতৌকমিদমৰ্থশাস্ত্ৰং কৃতম্।” সেয়ে ৰাজ্যলাভ আৰু পালনৰ ক্ষেত্ৰত ৰজাই ল'ব লগা বিভিন্ন ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে বিস্তৃত আৰু পুঙ্খানুপুঙ্খ আলোচনা গ্ৰন্থখনিত কৌটিল্যই আগবঢ়াইছে।

ৰাজ্য এখন সুচাৰুৰূপে পৰিচালনা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত আৰু শত্ৰুৰ আক্ৰমণৰ পূৰ্বনিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে এক সুসংগঠিত গুপ্তচৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰণয়ন কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰৰ এক বিশেষ দিশ। কৌটিলীয় ৰাজনীতিত গুপ্তচৰ নিয়োগৰ বিচিত্ৰ আৰু ব্যাপক ব্যৱস্থালৈ লক্ষ্য কৰিলে নিঃসন্দেহে ক'ব পৰা যায় যে ৰাজ্যশাসন ব্যৱস্থাত কৌটিল্যই গুপ্তচৰৰ ওপৰত যিধৰণে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে ৪০০ খ্ৰীষ্টপূৰ্বীয় ভাৰতবৰ্ষত ই এক অতুলনীয় আৰু অভূতপূৰ্ব পদক্ষেপ।

বস্তুতঃ ৰাজনীতিৰ ক্ষেত্ৰত শাসকশ্ৰেণীৰ বাবে গুপ্তচৰৰ আৱশ্যকতা অনুভূত হয় প্ৰজাবৰ্গৰ কষ্ট, ক্লেশ আৰু পীড়াৰ বিষয়ে গুপ্ত আৰু সঠিকভাৱে অনুসন্ধান কৰিবলৈ। প্ৰজাৰ সুখ-শান্তি বাধা উৎপন্ন কৰা আৰু ৰাজকীয় নিয়মৰ উলংঘা কৰা কাৰক তথা ব্যক্তিসমূহক দমন কৰাৰ অৰ্থে সঠিক সূচনাসমূহ শাসকবৰ্গলৈ প্ৰেৰণ কৰাই হ'ল গুপ্তচৰৰ প্ৰমুখ কাৰ্য্য। এখন সমাজ যিহেতু

বিভিন্ন বৰ্গ আৰু উপবৰ্গৰ মানুহৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত, সেয়ে সমাজৰ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈ ছিদ্রসমূহৰ অন্বেষণ কৰা গুপ্তচৰসমূহৰ কাৰ্য্যৰ ধৰণ-কৰণত বিবিধতা থকাটো নিতান্তই স্বাভাৱিক। এই দৃষ্টিকোণৰ পৰাই কৌটিল্যই তেওঁৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰথম অধিকৰণতেই গুপ্তচৰৰ কাৰ্য্যপদ্ধতি অনুসৰি তেওঁলোকক মূলতে তিনিটা বৰ্গত ভাগ কৰিছে। প্ৰথম বৰ্গৰ নাম ‘সাংস্থ’। যিসকল গুপ্তচৰে কোনো এক স্থানত প্ৰতিষ্ঠিত হৈ সহায়ক চৰসকলৰ মাধ্যমেৰে গোপন তথ্য সংগ্ৰহ কৰে তেওঁলোকক ‘সাংস্থ’ গুপ্তচৰ বুলি অৰ্থশাস্ত্ৰত দৰ্শাইছে। দ্বিতীয় বৰ্গৰ গুপ্তচৰৰ নাম হ’ল ‘সঞ্চাৰ’। এওঁলোকে এক স্থানৰ পৰা স্থানান্তৰত সঞ্চাৰণ কৰি তথ্য সংগ্ৰহ কৰে। তৃতীয় বৰ্গৰ গুপ্তচৰৰ নাম হ’ল ‘উভয়বেতন’। এই প্ৰকাৰৰ গুপ্তচৰে বিজিগীষু ৰজা আৰু শত্ৰুৰাজা উভয়ৰ পৰাই পাৰিশ্ৰমিক লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয় বাবেই তেওঁলোকক উভয়বেতন নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছে।

‘বিনয়াধিকাৰিক’ নামৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ দশম আৰু একাদশ অধ্যায়ত উক্ত গুপ্তচৰসমূহৰ ভেদ আৰু কাৰ্য্যপন্থাৰ বিষয়ে এটি পৰিপাটি আলোচনা কৌটিল্যই আগবঢ়াইছে। তাৰে এটি চমু বিৱৰণ তলত আগবঢ়োৱা হ’ল।

(১) সাংস্থ গুপ্তচৰ : প্ৰথম সাংস্থ বৰ্গৰ গুপ্তচৰৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত হ’ল — কাপটিক, উদাস্থিত, গৃহপতিক, বৈদেহক আৰু তাপস। এওঁলোক প্ৰত্যেকেই বৈশভূষা, ক্ৰিয়াকলাপ আৰু তথ্যসংগ্ৰহৰ কৌশল আৰু উপায়ৰ ফালৰ পৰা কিছু ভিন্ন।

(ক) কাপটিক : “পৰমৰ্মজ্ঞঃ প্ৰগল্ভশ্চাত্ৰ কাপটিকঃ”।^১ অৰ্থাৎ আনৰ ৰহস্যৰ জ্ঞাতা, প্ৰগল্ভ আৰু ছাত্ৰবেশী গুপ্তচৰৰ নাম হ’ল ‘কাপটিক’। এইসকল গুপ্তচৰক প্ৰচুৰ অৰ্থ আৰু সন্মানৰ দ্বাৰা উৎসাহিত কৰি অমাত্যই নিৰ্দেশ দিব যাতে ৰজা আৰু অমাত্যৰ যিকোনো ধৰণৰ হানি দৃষ্ট হ’লে তৎকাল তেওঁলোকক অবগত কৰোৱা হয়— “ৰাজানাং মাং চ প্ৰমাণং কৃত্বা যস্য যদকুশলং পশ্যতি তত্তদানীমেৰ প্ৰত্যাदिशेति।”^২ অৰ্থাৎ প্ৰজাসকলৰ ভিতৰত কোনোবাই যদি ৰজা অথবা অমাত্যৰ বিৰুদ্ধে যড়যন্ত্ৰ কৰা বুলি কাপটিকে গম পায়, তেনেহ’লে তৎকাল সেই বিষয়ে ৰজাক অথবা অমাত্যক অবগত কৰোৱাটো তেওঁৰ কৰ্তব্য।

(খ) উদাস্থিত : দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ গুপ্তচৰৰ নাম উদাস্থিত। বুদ্ধিমান,

সদাচাৰী, সন্যাসৰ পৰা বিচ্যুত কিন্তু সন্যাসী বৈশাখী গুপ্তচৰক ‘উদাস্থিত’ বোলা হয়। “প্ৰৱজ্যাপ্ৰত্যৱসিতঃ প্ৰজ্ঞাশৌচযুক্তঃ উদাস্থিতঃ।”^৩ এওঁলোকে বহুতো বিদ্যাৰ্থী আৰু ধনৰাশি লগত লৈ, যি স্থানত কৃষি, পশুপালন আৰু ব্যাপাৰৰ বাবে ভূমি নিৰ্দিষ্ট কৰা আছে তাতে বাৰ্ত্তা কৰ্ম আৰম্ভ কৰিব আৰু তাৰপৰা যি লাভ হ’ব সেই ধনেৰে আন সন্যাসী সকলৰ বাবে অন্ন, বস্ত্ৰ, আৰু বাসস্থানৰ প্ৰবন্ধ কৰিব আৰু তেওঁলোকক বশ কৰি ধনৰ বিনিময়ত ৰাজকাৰ্যত সহায়ক হ’বলৈ নিৰ্দেশ দিব— “এতেনৈৰ ৱেষণ ৰাজাৰ্থচৰিতব্যো ভক্তবেতনকালে চোপস্থাতব্যমিতি।”^৪

(গ) গৃহপতিক : খেতিয়ক গৃহস্থ, কৃষিকাৰ্যত ক্ষয়প্ৰাপ্ত অথচ প্ৰজ্ঞাবান আৰু শুচি ব্যক্তি গুপ্তচৰ কাৰ্যত লিপ্ত হ’লে তেওঁক গৃহপতিক বুলি কোৱা হয়। “কৰ্য্যকো বৃত্তিক্ষীণঃ প্ৰজ্ঞাশৌচযুক্তো গৃহপতিকব্যঞ্জনঃ।”^৫ এনে ধৰণৰ ব্যক্তিও কৃষিকাৰ্যৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট কৰা স্থানলৈ গৈ পূৰ্বোক্ত উপায়ে তথ্য সংগ্ৰহ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব।

(ঘ) বৈদেহক : বুদ্ধিমান, পৱিত্ৰহৃদয়, দুখীয়া বণিক বৈশাখী গুপ্তচৰ বৈদেহক নামে পৰিচিত। তেওঁ ব্যাপাৰ কাৰ্যৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট কৰা ভূমিলৈ গৈ উদাস্থিত গুপ্তচৰৰ দৰেই কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব, “ৰাণিজকো বৃত্তিক্ষীণঃ প্ৰজ্ঞাশৌচযুক্তঃ বৈদেহকব্যঞ্জনঃ। স বণিকৰ্মপ্ৰদীষ্টায়াং ভূমাৱিতি সমানং পূৰ্বেণ।”^৬

(ঙ) তাপস : জীৱিকাৰ বাবে মুণ্ডিতমস্তক অথবা জটাধাৰী হৈ ৰাজকাৰ্য সম্পাদন কৰা গুপ্তচৰক তাপস বুলি অভিহিত কৰা হয়,— “মুণ্ডো জটিলো বা বৃত্তিকামস্তাপসব্যঞ্জনঃ।”^৭ তেওঁ নগৰৰ বাহিৰত মুণ্ড অথবা জটাধাৰী ছাত্ৰসকলৰ লগত বসবাস কৰিব আৰু এমাহ দুমাহৰ অন্তত সকলোৰে লক্ষিতে শাকাহাৰ আৰু স্বপ্নাহাৰ কৰিব। গোপনে তেওঁ সকলো ধৰণৰ আহাৰ গ্ৰহণ কৰিব পাৰে কিন্তু প্ৰকাশ্যে মানুহে তেওঁক যেন নিৰাহাৰী অথবা অন্নাহাৰী বুলিয়ে জানে তালৈ লক্ষ্য ৰাখিব লাগিব। বৈদেহক তথা অনুচৰসকলে তাপসক পূজা-অৰ্চনা আগবঢ়াব। কাপটিক ছাত্ৰসকলে নগৰত ভিক্ষাৰ্থী হৈ ঘূৰি ঘূৰি তাপসক ভৱিষ্যদ্বক্তা তথা সিদ্ধযোগী বুলি প্ৰচাৰ চলাব। যেতিয়া কোনোবাই ভৱিষ্য-ফল জানিবলৈ তেওঁৰ ওচৰলৈ আহিব তেতিয়া কাপটিক ছাত্ৰসকলে সেই ব্যক্তি সন্মুখে আঙ্গিক চিহ্ন বা সঙ্কেতৰ মাধ্যমেৰে তাপসক অৱগত

কৰাব। তাপসেও সেই জিজ্ঞাসুৰ লাভহানি, অগ্নিদাহ, চোৰভয়, ৰাজদণ্ড
প্রভৃতি ভৱিষ্যন্তৰী বিষয়ৰ কথা কৈ তেওঁৰ বিশ্বাস উৎপাদন কৰি তেওঁলোকৰ
গোপন তথ্য জানি লৈ ৰজাক জনাব। এই প্রশ্নোত্তৰ প্ৰসঙ্গত ‘সত্ৰী’ নামক
গুপ্তচৰেও তাপসক সহায়তা কৰিব। তাপসে যদি কোনো চতুৰ, ধীৰ আৰু
বুদ্ধিমান প্ৰশ্নকৰ্তাক বশ কৰিবলৈ ৰজাৰ পৰা ধন প্ৰাপ্তি হোৱা অথবা মন্ত্ৰীৰ
লগত সাক্ষাৎ হোৱা আদিৰ ভৱিষ্যদ্বাণী কৰে তেনেহ’লে ‘সত্ৰী’ গুপ্তচৰে
মন্ত্ৰীক এইবিষয়ে অৱগত কৰোৱাই ভৱিষ্যৎ বাণীক সিদ্ধ কৰিব।

এই অধ্যায়ৰ শেষত কৌটিল্যই কোনো কাৰণবশতঃ ক্ৰুদ্ধব্যক্তিক
ধন আৰু সন্মানেৰে সন্তুষ্ট কৰিবলৈ দিহা দিছে। আনকি বিনা কাৰণত ক্ৰুদ্ধ
হোৱা আৰু ৰজাৰ প্ৰতি দ্বেষ প্ৰকট কৰা ব্যক্তিক গুপ্তভাৱে হত্যা কৰা উচিত
বুলি ক’বলৈও অৰ্থশাস্ত্ৰই কুণ্ঠাবোধ কৰা নাই।

(২) সঞ্চাৰ (ভ্ৰমণশীল) গুপ্তচৰ : সঞ্চাৰ বৰ্গৰ গুপ্তচৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত
হ’ল সত্ৰী, তীক্ষ্ণ, ৰসদ, পৰিব্ৰাজিকা ইত্যাদি।

(ক) সত্ৰী : এই প্ৰসঙ্গত কৌটিল্যই কৈছে যে যিসকল ৰজাৰ সম্বন্ধীয়
হোৱা বাবে অৱশ্যেই পোষ্য, তেওঁলোকে যদি অঙ্গবিদ্যা (হস্তৰেখা বিজ্ঞান
আদি) জন্তকবিদ্যা (বশীকৰণ বিদ্যা), ইন্দ্ৰজাল, শকুনশাস্ত্ৰ, ধৰ্মশাস্ত্ৰ, পক্ষীশাস্ত্ৰ,
কামশাস্ত্ৰ তথা সেই সম্বন্ধীয় নৃত্য-গীতাদি কলাত নিপুণ হয় তেনে গুপ্তচৰকে
‘সত্ৰী’ বুলি কোৱা হয়। “য়ে চাস্য সম্বন্ধিনো বশ্যভৰ্তব্যাস্তে লক্ষণমঙ্গবিদ্যাং
জন্তকবিদ্যাং মায়াশতমাশ্রমধৰ্মং নিমিত্তমন্তৰচক্ৰমিত্যধীয়ানাঃ সত্ৰিণঃ
সংসৰ্গবিদ্যা বা।”

(খ) তীক্ষ্ণ : যিসকল ব্যক্তি নিজ জনপদত ‘শূৰ’ হিচাপে পৰিচিত,
দ্রব্যাদিৰ বিনিময়ত নিজৰ প্ৰাণকো অৱহেলা কৰি বাঘ অথবা হাতীৰ সৈতেও
যুদ্ধ কৰিবলৈ উদ্যত হয় তেওঁলোকক তীক্ষ্ণ গুপ্তচৰ হিচাপে অভিহিত কৰা
হৈছে। “য়ে জনপদে সুৰাস্ত্যন্তানো হস্তিনং কালং বা দ্রব্যহেতোঃ
প্ৰতিযোধয়েযুস্তে তীক্ষ্ণাঃ।”

(গ) ৰসদ : এই প্ৰকাৰৰ গুপ্তচৰ নিজৰ আত্মীয়-স্বজনৰ প্ৰতি
স্নেহবিহীন হয়। এওঁলোক অত্যন্ত ক্ৰুৰস্বভাৱ আৰু অলসো হয়। এনে ধৰণৰ
গুপ্তচৰে ৰজাৰ শত্ৰুসকলক বিষ প্ৰয়োগ কৰি মাৰিবলৈও কুণ্ঠাবোধ নকৰে
বাবে ‘ৰসদ’ নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছে। “য়ে বন্ধুষু নিঃস্নেহঃ ক্ৰুৰাশচালসাশচ

তে ৰসদাঃ।”

(ঘ) পৰিব্ৰাজিকা : বৃত্তিৰ বাবে ইচ্ছুক, প্ৰগল্ভ, দৰিদ্ৰ বিধবা,
ব্ৰাহ্মণীৰ বেশেৰে ৰাজঅন্তঃপুৰ তথা প্ৰধান অমাত্যসকলৰ ঘৰত সসন্মানে
আহ-যাহ কৰি বাতৰি সংগ্ৰহকাৰী গুপ্তচৰক পৰিব্ৰাজিকা বুলি কোৱা হয়। “
পৰিব্ৰাজিকা বৃত্তিকামা দৰিদ্ৰা বিধবা প্ৰগল্ভা ব্ৰাহ্মণ্যন্তঃপুৰে কৃতসংকাৰা
মহমাত্ৰকুলান্যধিগচ্ছেৎ।”

ঠিক সেইদৰে মুণ্ডা (বৌদ্ধভিক্ষুণী) আৰু বৃষলী (শূদ্ৰা) নামে
পৰিচিতা সকলেও একে কাৰ্য্যকে কৰিব। এওঁলোক সকলোৱে হ’ল ‘সঞ্চাৰ’
গুপ্তচৰৰ ভেদ বিশেষ।

উক্ত চাৰিপ্ৰকাৰ সঞ্চাৰ গুপ্তচৰক ৰজাই ৰাজভক্তি, কাৰ্য্য সম্পাদনাৰ
পটুতা আদি পৰ্যালোচনা কৰি নিজ ৰাজ্যত মন্ত্ৰী, ৰাজপুৰোহিত আদি ওঠৰ
প্ৰকাৰৰ উচ্চ পদস্থ ৰাজকৰ্মচাৰীসকলৰ শুদ্ধতা পৰীক্ষাৰ বাবে নিয়োগ
কৰিব। উক্ত বিষয়াসকলৰ বাহ্য সমাচাৰ ‘তীক্ষ্ণ’ নামক গুপ্তচৰসকলে ছদ্ম,
ভৃঙ্গাৰ, ব্যজন, আসন, যান আৰু অশ্বাদি বাহন বহন কৰি ‘সত্ৰী’ নামক গুপ্তচৰক
জনাব আৰু সত্ৰীসকলে সেই সমাচাৰ ‘সাংস্থ’ গুপ্তচৰসকলক জনাব।

আকৌ সেই উচ্চ পদস্থ বিষয়াসকলৰ আভ্যন্তৰীণ সূচনাসমূহ পাচক,
আৰালিক (মাংসাদি পাচক), স্নানকাৰক, অঙ্গমৰ্দক, আন্তৰক (বিছনা আদি
পাৰি দিয়া ব্যক্তি) কল্পক (নাপিত), প্ৰসাদক, কুঁজা, ৰামন, কিৰাত, মুক,
বধিৰ, জড় (মূৰ্খ) আৰু অন্ধৰ ছদ্মবেশেৰে অথবা নট, নৰ্তক, গায়ক, বাদক,
কুশীলব আদিৰ বেশ ধৰি আৰু মহিলা গুপ্তচৰসকলে ‘ৰসদ’ নামক ‘সঞ্চাৰ’ৰ
দ্বাৰা সংগ্ৰহ কৰি ‘সাংস্থ’ গুপ্তচৰৰ দ্বাৰা ৰজালৈ প্ৰেৰণ কৰিব।

সাংস্থসকলৰ শিষ্যসকলে তেওঁলোকৰ সাংকেতিক লিপি ব্যৱহাৰ
কৰি গুপ্ত সমাচাৰ ৰজালৈ সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰি প্ৰেৰণ কৰিব। আকৌ
ৰজাই সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিব যাতে ‘সাংস্থ’ আৰু ‘সঞ্চাৰ’ দুয়োপ্ৰকাৰৰ
গুপ্তচৰে ইজনে সিজনক গুপ্তচৰ হিচাপে চিনি নাপায়।

যদি অমাত্যসকলৰ ঘৰত ভিক্ষুকীৰ অন্তঃপ্ৰৱেশ নিষিদ্ধ হয়,
তেনেহ’লে দ্বাৰপালসকলৰ মাধ্যমেৰে অথবা অন্তঃপুৰৰ দাস-দাসীসকলৰ
পিতৃ-মাতৃৰ বেশেৰে ভিতৰৰ খবৰ বাহিৰ কৰিব। নতুবা ৰাণীসকলৰ সাজ-
সজ্জা কৰোৱা, নাচ-গান কৰা স্ত্ৰী অথবা আন দাসীৰ দ্বাৰা সাংকেতিক গীত,

শ্লোক, প্রার্থনা অথবা বাদ্যযন্ত্র, বাচন-বর্তন, তলা আদিত গুপ্ত লেখ লুকুৰাই অথবা সময় সাপেক্ষে যি প্ৰকাৰে সম্ভৱ সেই প্ৰকাৰে গুপ্তলেখ বাহিৰলৈ উলিয়াই আনিব লাগিব। যদি এনেবোৰ কাৰ্য্যৰ দ্বাৰাও একো সফলতা লাভ নহয়, তেনেহ'লে কোনো ভয়ঙ্কৰ বেমাৰ-আজাৰ, উন্মাদনা আদিৰ আঁৰ লৈ অগ্নিসংযোগ কৰি অথবা কাৰোবাক বিষ দি যেতিয়া অন্তঃপুৰত কোলাহলৰ সৃষ্টি হয়, তেতিয়া মনে মনে বাহিৰলৈ ওলাই আহিব।

পৰম্পৰ অপৰিচিত তিনিজন গুপ্তচৰে যদি একে ধৰণৰ বাতৰি আনে, তেনেহ'লে সেই বাতৰি বিশ্বাসযোগ্য বুলি পৰিগণিত হয়। যদি তিনিওজনে বেলেগ বেলেগ বাতৰি আনে তেতিয়া ভুল বাতৰি অনাজনক হয় চাকৰিৰ পৰা বৰ্খাস্ত কৰিব নাইবা গুপ্তভাৱে বেতেৰে কোবাব লাগে বুলি কোঁটিল্যৰ অভিমত।

(৩) উভয়বেতন : উক্ত দুই বৰ্গৰ গুপ্তচৰৰ উপৰিও 'উভয়বেতন' নামৰ আন এক প্ৰকাৰৰ গুপ্তচৰ আছে, যিসকলৰ কাৰ্য্য আতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। তেওঁলোকে শত্ৰুৰাজ্যলৈ গৈ চৰকাৰৰ বেতনভোগী কৰ্মচাৰী হিচাপে কাম কৰি তেওঁলোকৰ ৰহস্যসমূহ অন্বেষণ কৰে। এনে গুপ্তচৰসমূহে শত্ৰু আৰু মিত্ৰ ৰজা দুয়োজনৰ পৰাই বেতন লাভ কৰে। "কণ্টকশোধনোক্তাশ্চাপসপাঃ পৰেষু কৃতবেদনা ৰসেয়ুঃ সম্পাতনিশ্চাৰাৰ্থ, ত উভয়বেতনা।"১০

বিজয় উৎসুক ৰজাই এনে প্ৰকাৰৰ গুপ্তচৰৰ স্ত্ৰী-সন্তানক সংকাৰপূৰ্বক নিজৰ ওচৰতে ৰখা উচিত। আৰু শত্ৰু দেশলৈ গৈ নিজৰ কৰ্ম ঠিকমতে সম্পাদন কৰিছে নে নাই তাকে লক্ষ্য কৰিবলৈ তেওঁলোকৰ ওপৰতো চৰ নিযুক্ত কৰা উচিত।

এনেদৰে বিজিগীষু অৰ্থাৎ বিজয় ইচ্ছা কৰা ৰজাই শত্ৰু, মিত্ৰ, মধ্যম আৰু উদাসীন ৰজাসকলৰ ওপৰত তথা তেওঁলোকৰ উচ্চ পদস্থ ৰাজকৰ্মচাৰীসকলৰ ওপৰত গুপ্তচৰ নিযুক্ত কৰা উচিত। এনে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিবলৈ ৰজাই কুঁজা, বামন, নপুংসক, শিল্পজ্ঞ, স্ত্ৰী, মূক, বধিৰ আৰু অন্যান্য স্নেহ জাতীয় পুৰুষসকলক নিযুক্ত কৰিব।

ৰজাই দুৰ্গসমূহৰ সমাচাৰ সংগ্ৰহ কৰিবলৈ বণিক, দুৰ্গসীমাত সিদ্ধ তাপসসকলক, জনপদ অঞ্চলত কৃষক আৰু উদাস্থিত সকলক আৰু জনপদ সীমান্তত ব্ৰজবাসীসকলক 'সাংস্থ' নামক গুপ্তচৰৰূপে নিয়োগ কৰা উচিত।

আনকি হাবি বননিতো শত্ৰুৰ প্ৰত্যেক গতিবিধি লক্ষ্য কৰিবলৈ চতুৰ, বামপ্ৰস্থী আৰু জংঘলী (আদিবাসী)সকলক গুপ্তচৰ নিযুক্ত কৰা উচিত।

এনে ধৰণে প্ৰকটৰূপে সামান্য স্থিতিত থকা গুপ্তচৰসমূহে শত্ৰুৰ দ্বাৰা নিযুক্ত সকলো প্ৰকাৰৰ গুপ্তচৰক নিজ নিজ বৰ্গ অনুসৰি চিহ্নিত কৰি লোৱাটো তেওঁলোকৰ কৰ্তব্য।

ৰজাৰ অতি বিশ্বস্ত আৰু শত্ৰুৰ প্ৰলোভনেৰে প্ৰৰোচিত হোৱাৰ কোনো আশংকা নথকা ব্যক্তি বিশেষক পৰৰাজ্যৰ গুপ্তচৰসকলক চিহ্নিত কৰি নিজৰ বশবৰ্তী কৰাৰ নিমিত্তে ৰাজ্যৰ সীমাত নিযুক্ত কৰা উচিত।

দণ্ডনীতিৰ ক্ষেত্ৰত কোঁটিল্যই গুপ্তচৰসকলক যে বিশেষ প্ৰাধান্য দিছিল সেয়া স্পষ্টভাৱে প্ৰতীয়মান হয়, কিয়নো 'বিনয়াধিকাৰিক' নামৰ প্ৰথম অধিকৰণতেই মন্ত্ৰীবৰ্গৰ নিযুক্তিৰ পাছতেই গুপ্তচৰসকলৰ নিযুক্তিৰ এক বিশদ আৰু বিস্তৃত বৰ্ণনা দশম আৰু একাদশ অধ্যায়ত আগবঢ়াইছে। গুপ্তচৰসকলৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কেৱল উক্ত দুটা অধ্যায়তে যে সীমাবদ্ধ তেনে নহয়, তাৰ পিছৰ দ্বাদশ আৰু ত্ৰয়োদশ অধ্যায়তো নিজ আৰু শত্ৰুৰাজ্যৰ কৃত্যাকৃত্য পক্ষৰ সুৰক্ষা আৰু সংগ্ৰহৰ ক্ষেত্ৰত গুপ্তচৰৰ ভূমিকাৰ প্ৰাধান্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। তাৰোপৰি 'কণ্টকশোধন' নামে চতুৰ্থ অধিকৰণতো গুপ্ত যড়যন্ত্ৰকাৰীৰ পৰা প্ৰজাক ৰক্ষা কৰিবলৈ, দুষ্টক দমন কৰিবলৈ, শক্তিত পুৰুষসকলৰ চিনাক্তকৰণ কৰিবলৈ অথবা সৰু-বৰ কৰ্মচাৰীসকলৰ ওপৰত চকু দিবলৈ আদি বিভিন্ন কামত গুপ্তচৰৰ অনিবাৰ্যতা দৰ্শাইছে। আনকি 'দুৰ্গলভোপায়' নামে ত্ৰয়োদশ অধিকৰণতো গুপ্তচৰৰ শত্ৰুদেশত নিবাস সম্পৰ্কেও বিশদ বৰ্ণনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। গতিকে দেখা যায় যে কোঁটিল্যই তেওঁৰ 'অৰ্থশাস্ত্ৰ'ৰ প্ৰায়বোৰ অধিকৰণতে দণ্ডনীতিৰ বিভিন্ন দিশ আলোচনা কৰোঁতে গুপ্তচৰৰ প্ৰয়োগৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। অথবা এনেদৰে ক'ব পাৰি যে ৰাজ্য এখন সুন্দৰভাৱে শাসন কৰিবলৈ দণ্ডনীতিৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত গুপ্তচৰৰ নিয়োগ কোঁটিল্যই অনিবাৰ্য্য বুলি দৰ্শাইছে।

কোঁটিল্যৰ গুপ্তচৰ ব্যৱস্থাৰ আন এটা মন কৰিবলগীয়া দিশ হ'ল কোঁটিল্যই গুপ্তচৰসকলৰ ওপৰতো গুপ্তচৰ নিয়োগ কৰিবলৈ দিয়া নিৰ্দেশ। হয়তো তেওঁৰ এই সুপৰিকল্পিত কাৰ্য্যব্যৱস্থাৰ বাবেই চন্দ্ৰগুপ্তক ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰথম একছত্ৰী সম্ৰাট হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল।

নাট্যকাৰ বিশাখদত্তই তেওঁৰ যুগজয়ী নাটক 'মুদ্ৰাৰাক্ষস'ত চাণক্যই কিদৰে বিভিন্নপ্ৰকাৰৰ গুপ্তচৰৰ মাধ্যমেৰে নিজৰ লক্ষ্যত উপনীত হৈছিল, তাক সুন্দৰভাৱে চিত্ৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। 'মুদ্ৰাৰাক্ষস'ত সিদ্ধাৰ্থক নামৰ সত্ৰী গুপ্তচৰ, ভাণ্ডাৰায়ণ আৰু জিৱসিদ্ধি নামৰ উভয়বেতন গুপ্তচৰ আৰু শত্ৰুপক্ষৰ বিৰোধগুপ্ত নামৰ সত্ৰী গুপ্তচৰৰ সুন্দৰ চিত্ৰণ পোৱা যায়। আকৌ গুপ্তচৰ যদি নিজ কামত পটু নহয়, তেনেহ'লে স্বামীৰ যি বিপত্তি ঘটে তাকো মলয়কেতুৰ উদাহৰণেৰে ইয়াত সূক্ষ্মভাৱে দৰ্শাইছে।

গতিকে এক সুদক্ষ আৰু সুসংগঠিত গুপ্তচৰ ব্যৱস্থাই এজন ৰাজনায়কক তেওঁৰ লক্ষ্যত সুকলমে উপনীত হোৱাত যিদৰে সহায় কৰিব পাৰে, তাৰ বিপৰীতে এক দুৰ্বল গুপ্তচৰ ব্যৱস্থা হৈ পৰিব পাৰে এক সহজলভ্য লক্ষ্য প্ৰাপ্তিৰ ক্ষেত্ৰত বিশদ অন্তৰায়। ●

প্ৰসঙ্গপঞ্জী :

- (১) অৰ্থশাস্ত্ৰ, ১.১.১
- (২) তথা, ১.১০.২
- (৩) তথা, ১.১০.২
- (৪) তথা, ১.১০.৩
- (৫) তথা, ১.১০.৩
- (৬) তথা, ১.১০.৪
- (৭) তথা, ১.১০.৫
- (৮) তথা, ১.১০.৬
- (৯) তথা, ১.১১.১
- (১০) তথা, ১.১১.২
- (১১) তথা, ১.১১.৩
- (১২) তথা, ১.১১.৪
- (১৩) তথা, ১.১১.১১

গ্ৰন্থপঞ্জী :

- (১) সাহা বিশ্বৰূপ, কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰ, সংস্কৃত পুস্তক ভাণ্ডাৰ, কলিকতা-৬, ১৫ আগষ্ট, ২০০০
- (২) গৈলা বাচস্পতি, কৌটিলীয় অৰ্থশাস্ত্ৰম্, চৌখম্ৰা বিদ্যামবন, বাৰাণসী, ২০১৩

কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু প্লেটোৰ ৰিপাব্লিকৰ শিক্ষা আঁচনি : এক পৰ্যালোচনা

ড° ৰঞ্জিত সিংহ

সহযোগী অধ্যাপক, ৰাজনীতি বিজ্ঞান বিভাগ

ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়

কৌটিল্য বিৰচিত অৰ্থশাস্ত্ৰ এক চমৎকাৰী সৃষ্টি আৰু প্ৰাচীন ভাৰতৰ বিজ্ঞানসন্মত আলোচনাৰ এক দলিলস্বৰূপ। কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰত ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি, প্ৰশাসন, শিক্ষানীতি, নৈতিক আদৰ্শ আদি বিভিন্ন বিষয় সন্নিৱিষ্ট হৈছে। বহুমুখী প্ৰতিভাৰ অধিকাৰী কৌটিল্যৰ চিন্তাৰ গভীৰতা আৰু ব্যাপ্তি ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পিতামহস্বৰূপ প্লেটো আৰু আধুনিক ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পিতৃস্বৰূপ মেকীয়াভেলিতকৈ কোনো গুণে কম নাছিল। প্লেটোৰ 'ৰিপাব্লিক' নামৰ গ্ৰন্থখনত কেৱল তেওঁৰ দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাই ব্যক্ত কৰা নাছিল, বৰঞ্চ এই গ্ৰন্থত ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক সংস্কাৰসাধনৰ ব্যৱস্থাবলীও সন্নিৱিষ্ট কৰিছিল। এই লেখাটিৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হ'ল দুয়োজনা মহান চিন্তাবিদৰ শিক্ষাসম্পৰ্কে আগবঢ়োৱা ধাৰণাৰ পৰ্যালোচনা কৰা।

জনমানসত কৌটিল্য ৰাজনীতিক বা কূটনীতিবিদস্বৰূপে প্ৰতিভাত যদিও শিক্ষাসম্পৰ্কে তেওঁ আগবঢ়োৱা মতামত যথেষ্ট গুৰুত্বপূৰ্ণ। বহুক্ষেত্ৰত তেওঁৰ এই শিক্ষানীতি প্লেটোৰ শিক্ষাতত্ত্বৰ সৈতে সামঞ্জস্য থকা যেন লাগে। উল্লেখযোগ্য যে প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত কৌটিল্যই তক্ষশীলা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আচাৰ্যৰূপে কাৰ্য্যনিৰ্বাহ কৰিছিল। পৰবৰ্তীকালতহে তেওঁ ৰজা চন্দ্ৰগুপ্তৰ প্ৰধান অমাত্যৰূপে নিযুক্ত হৈছিল। তৎপশ্চাৎ ৰজা বিন্দুসাৰৰো প্ৰধান উপদেষ্টাৰূপে তেওঁ কাৰ্য্যনিৰ্বাহ কৰিছিল। গতিকে অধ্যয়ন, অধ্যাপনা, চিন্তন, মনন, বিশ্লেষণ, তত্ত্ব নিৰূপণ আদি কৌটিল্যৰ স্বভাৱলব্ধ আছিল।

অর্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ প্ৰথম প্ৰকৰণৰ ‘বিদ্যাসমুল্লেখ’ত কোটিল্যই শিক্ষানীতিৰ বিষয়ে বিস্তাৰিতভাৱে আলোচনা কৰিছে। এজন আচাৰ্য হোৱাৰ ওপৰিও তেওঁ এজন ৰাজনীতিক হোৱাৰ হেতুকে ৰাষ্ট্ৰৰ সুশাসনৰ ওপৰত অট্যাধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে সুশাসনৰ বাবে ৰজাজন গুণী, জ্ঞানী উপযুক্ত হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। কোটিল্যৰ মতে ৰজাজন ন্যায্যৰ প্ৰতিমূৰ্তি হোৱা উচিত। সেয়ে শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ খাতিৰত ৰজাজন বিনয়ী হোৱাৰ উপৰিও যাৱতীয় সদৃশৰ অধিকাৰী হ’ব লাগে। জ্ঞানী ৰজাইহে প্ৰজাবৰ্গক সুখ প্ৰদান কৰাৰ ওপৰিও ৰাজ্যক সমৃদ্ধিশালী কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সেয়ে কোটিল্যই জ্ঞানী ৰজাৰ সৃষ্টি কৰিবৰ বাবে সুশৃঙ্খলিত শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি এক শিক্ষানীতিৰ উদ্ভাৱন কৰিছিল। এইখিনিতেই উল্লেখ কৰিব পাৰি যে কোটিল্যৰ শিক্ষানীতিৰ উদ্দেশ্যৰ সৈতে প্লেটোৰ শিক্ষানীতিৰ মূলগত সাদৃশ্য পৰিলক্ষিত হয়। কোটিল্যৰ দৰে প্লেটোৱেও ৰাষ্ট্ৰৰ সুশাসনৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ (Ideal State) ধাৰণা আগবঢ়াইছে। প্লেটোৰ আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ মূল আধাৰ হ’ল জ্ঞানৰ শাসন (Rule of Wisdom)। জ্ঞানৰ শাসন প্ৰতিষ্ঠা হ’বৰ বাবে আকৌ ৰাজন্যবৰ্গ দাৰ্শনিক অথবা জ্ঞানী হোৱাটো একান্তই প্ৰয়োজনীয়। এনে শাসকক প্লেটোৱে দাৰ্শনিক ৰজা (Philosophical King) বুলি অভিহিত কৰিছে। কোটিল্যৰ দৰে প্লেটোৱেও ভাবিছিল যে ৰজাজন গুণী জ্ঞানী আৰু উচ্চশিক্ষিত হোৱা উচিত। প্লেটোৰ শিক্ষানীতিৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল দাৰ্শনিক ৰজাৰ সৃষ্টি। প্লেটোৱে আনকি এইদৰেও মতপোষণ কৰিছিল যে যেতিয়ালৈকে দাৰ্শনিকসকল ৰজা নহ’ব আৰু ৰজাবোৰ দাৰ্শনিক নহ’ব তেতিয়ালৈকে ৰাষ্ট্ৰসমূহ অশুভতাৰ পৰা হাত সাৰিব নোৱাৰে। (Until the philosophes are king and the kings are philosophers cities will never rest from the evils. Republic)

কোটিল্যই অর্থশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম অধিকৰণৰ তৃতীয় অধ্যায়ত শিক্ষাৰ লক্ষ্যৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। তেওঁৰ মতে ত্ৰয়ী বা তিনিখন বেদৰ লগতে অথৰ্ববেদ আৰু ইতিহাসৰ উপৰিও ধ্বনি, কল্প, ব্যাকৰণ, নিকন্তু, ছন্দ, ব্যাকৰণ আদি আনুষ্ঠানিক শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য আছে। কোটিল্যৰ মতে তিনিবেদৰ শিক্ষাই ৰাষ্ট্ৰৰ চতুৰ্বৰ্ণৰ (ব্ৰাহ্মণ, ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য, শূদ্ৰ) লোকক নিজৰ নিজৰ কৰ্তব্যবোধৰ শিক্ষা দিব। সেই অনুসাৰে ব্ৰাহ্মণৰ প্ৰধান কাম হ’ল অধ্যয়ন, অধ্যাপনা, পূজা, অৰ্চনা ইত্যাদি। আনহাতেদি ক্ষত্ৰিয়ৰ কাম হ’ল মানুহৰ জীৱনৰ সুৰক্ষা প্ৰদান

কৰা আৰু সামৰিক কাৰ্য। বৈশ্যৰ কাম হ’ল ব্যৱসায়, বাণিজ্য আৰু কৃষিকাৰ্য আদি আৰু শূদ্ৰৰ কাৰ্য হ’ল সেৱা কৰা, গোপালন তথা কৃষি কাৰ্য কৰা। তদুপৰি কোটিল্যই চতুৰাশ্ৰমৰ (ব্ৰহ্মচৰ্য, গাৰ্হস্থ্য, বানপ্ৰস্থ আৰু সন্যাস) প্ৰতিটো বৰ্গকে তেওঁৰ শিক্ষানীতিৰ জৰিয়তে কৰ্তব্যবোধৰ শিক্ষা প্ৰদান কৰিছে। কোটিল্যৰ মতে শিক্ষাব্যৱস্থাই এনেদৰে সমাজৰ লোকসকলৰ বৰ্গীকৰণ আৰু কৰ্তব্যবিভাজন কৰাৰ পিছত প্ৰতিটো বৰ্গৰ লোকে নিজৰ কাৰ্য্য সুকলমে সম্পাদন কৰিব, তেতিয়া সেইখন ৰাজ্য স্বৰ্গপুৰী হ’ব। এই স্বৰ্গপুৰী যেন প্লেটোৰ আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰেই নামান্তৰ মাত্ৰ। মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ’ল প্লেটোৱেও ৰাষ্ট্ৰৰ জনসাধাৰণক তিনিটা ভাগত ভগাইছিল— শাসক, সৈনিক আৰু উৎপাদক শ্ৰেণী। শাসকৰ কাম হ’ল শাসন কৰা, সৈনিকৰ কাম হ’ল ৰাষ্ট্ৰৰ প্ৰতিৰক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰা আৰু উৎপাদক শ্ৰেণীৰ কাম হ’ল প্ৰয়োজনীয় যাবতীয় সামগ্ৰী উৎপাদন কৰা। প্লেটোৰ মতে উক্ত তিনি শ্ৰেণীৰ লোকে প্ৰত্যেকেই যেতিয়া কাৰো কামত হস্তক্ষেপ নকৰাকৈ নিয়াৰিকৈ নিজৰ নিজৰ কাৰ্য্য সম্পাদন কৰিব তেতিয়া ৰাষ্ট্ৰত ন্যায প্ৰতিষ্ঠা হ’ব আৰু এই ন্যায়েই হ’ব আদৰ্শ ৰাষ্ট্ৰৰ মূল ভেটি। প্লেটোৰ মতে এই সকলোবোৰ সম্ভৱ হয় তেতিয়াহে যেতিয়া শিক্ষাব্যৱস্থা সুদৃঢ় হ’ব। সেয়ে দেখা যায় যে প্লেটোৱে কোটিল্যৰ দৰেই শিক্ষাৰ ওপৰত বিশেষ মনোনিবেশ কৰিছিল।

কোটিল্যৰ শিক্ষানীতিৰ অন্যতম উদ্দেশ্য হ’ল ৰজাক ৰিপুদমনৰ শিক্ষা প্ৰদান কৰা। তেওঁৰ মতে শিক্ষাৰ দ্বাৰা লাভ কৰা বিনয়েৰেহে ষড়ৰিপু দমন সম্ভৱপৰ। সেয়ে তেওঁ কৈছিল যে—‘বিদ্যাবিনয়হেতু ইন্দ্ৰিয়জয়ঃ কামক্ৰোধ লোভমান মদহৰ্ষত্যাগাৎ কাৰ্য্যঃ’। প্লেটোৰ শিক্ষানীতিত কোটিল্যৰ দৰে প্ৰত্যক্ষভাৱে ষড়ৰিপুদমনৰ কথা উল্লেখ নাথাকিলেও আওপকীয়াকৈ প্লেটোৱে ৰজাজন লোভ, মোহ, কামনা-বাসনাৰ পৰা মুক্ত হোৱাটো বিচাৰিছিল। সেয়ে তেওঁ শাসকৰ ক্ষেত্ৰত পত্নীৰ সাম্যবাদ (communism of wives) আৰু সম্পত্তিৰ সাম্যবাদ (communism of property) ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।

প্লেটোৰ শিক্ষানীতিৰ পৰ্যালোচনা কৰিলে দেখা যায় যে তেওঁৰ শিক্ষা আছিল আজীৱন বা সমগ্ৰ জীৱন ব্যাপী। এইক্ষেত্ৰত কোটিল্যৰ দৃষ্টিভঙ্গীও একেই আছিল। কোটিল্যৰ জ্ঞানৰক্ষাযোগে একপ্ৰকাৰ এই কথাৰেই নিশ্চিত কৰিছে। কোটিল্য তথা প্লেটো দুয়োজন চিন্তাবিদে শিক্ষাৰ আঁচনি দীৰ্ঘম্যাদী

হোৱাৰ লগতে সৰ্বব্যাপক হোৱাটো বিচাৰিছিল। তেওঁলোকৰ শিক্ষা আঁচনিৰে জীৱনৰ প্ৰতিটো দিশকেই স্পৰ্শ কৰাৰ লগতে সমৃদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। দুয়োজনা মনীষীয়ে মূলতঃ বিশ্বাস কৰিছিল যে ‘Virtue is knowledge’।●

প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ :

- ১) গগৈ মৌচম, কৌটিল্যৰ অৰ্থশাস্ত্ৰ
- ২) গোঁহাইনবীন, দণ্ডকটকী মমী, গগৈ ব্ৰৈলোক্য, ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক চিন্তাধাৰা, বিদ্যাভৱন, যোৰহাট, ২০১৪
- ৩) Verma V.P, Ancient & Mediaval Indian Political Thought, Lakshmi Narayan Agarwal, Agra, 2009
- ৪) P.G.Das, History of Political Thought, New Central Book Agency,(P) Ltd. Kolkata, 2017

বিহঙ্গম দৃষ্টিতে চাণক্য নীতি ও তার প্ৰাসংগিকতা

মৌচুমী গোস্বামী ৰয়
অধ্যাপক, বাংলা বিভাগ
ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়

চাণক্য ছিলেন প্ৰাচীন ভাৰতৰ একজন অৰ্থনীতিবিদ, দাৰ্শনিক, ও ৰাজ উপদেষ্টা এবং অৰ্থশাস্ত্ৰ নামক ৰাষ্ট্ৰবিজ্ঞান বিষয়ক গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা। তিনি প্ৰধানতঃ কৌটিল্য বা বিষ্ণুগুপ্ত নামে জনপ্ৰিয়। তিনি ৰাষ্ট্ৰবিজ্ঞান ও অৰ্থনীতি বিষয়ে একজন দিক্‌পাল ছিলেন। এবং তাঁৰ নীতিগুলি চিৰায়ত অৰ্থনীতিৰ বিকাশ লাভে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা নিয়েছিল। প্ৰাচীন তক্ষশীলা বিশ্ববিদ্যালয়ে অৰ্থনীতি ও ৰাষ্ট্ৰনীতিৰ অধ্যাপক চাণক্য পৰবৰ্তীকালে মৌৰ্য সম্ৰাট চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ উত্থানে প্ৰধান ভূমিকা পালন কৰে।

চাণক্য খ্ৰীষ্টপূৰ্ব চতুৰ্থ শতাব্দীৰ অতি প্ৰসিদ্ধ একজন প্ৰাচীন ভাৰতীয় কূতনীতিজ্ঞ হিসাবে পৰিচিত। মানবজীৱনৰ প্ৰায় সকল কৰ্তব্য বিষয়ে তাঁৰ নীতি বা শ্লোকসমূহ শিক্ষিত-অশিক্ষিত প্ৰায় সকলৰ কাছেই অল্প-বিস্তৰ পৰিচিত। বিখ্যাত ‘অৰ্থশাস্ত্ৰ’ প্ৰণেতা কৌটিল্য আৰ ‘চাণক্য নীতি’ নামে প্ৰসিদ্ধ শ্লোকসমূহৰ ৰচয়িতা একই ব্যক্তি কিনা তা নিয়ে মতবিরোধ থাকলেও চাণক্যৰ একাধিক নামেৰে মধ্যে কৌটিল্য অন্যতম।

কৌটিল্যৰ ৰচিত অৰ্থশাস্ত্ৰৰ বিষয়বৈচিত্ৰ্য বিশ্লেষণ কৰে পণ্ডিতসকলৰ মতে এই গ্ৰন্থে ৰাজনৈতিকবাস্তৱতা বৰ্ণিত হয়েছে। চন্দ্ৰগুপ্ত মৌৰ্যৰ শাসন পদ্ধতি লক্ষ্য কৰে তিনি কি পদ্ধতিতে ৰাষ্ট্ৰনীতি নিয়ন্ত্ৰণ হওয়া প্ৰয়োজন তাৰ একটা আদৰ্শ কাঠামো ৰচনা কৰেছে এই গ্ৰন্থে। ৰাজনৈতিক চিন্তাবিদ হিসাবে কৌটিল্য মানব ইতিহাসে প্ৰথম জাতি ধাৰণাৰ প্ৰবৰ্তক। তাঁৰ

সময় ভারতবর্ষ ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র রাজ্যে বিভক্ত ছিল। মূলত তাঁর প্রচেষ্টাতেই ক্ষুদ্র রাজ্যগুলি একত্রিত করে বৃহৎ সাম্রাজ্য গঠন করে এককেন্দ্রীয় শাসন ব্যবস্থার প্রবর্তন করা হয়। সেই সময় রাষ্ট্র আর্যাবর্ত নামে পরিচিত ছিল। তিনি তাঁর রচনায় পূর্ববর্তী রাজশাস্ত্রসকলের নানা সিদ্ধান্ত তুলে ধরে নিজস্ব যুক্তির মাধ্যমে তা গ্রহণ বা বর্জন করেছিলেন। এর থেকেই বোঝা যায় যে তিনি তাঁর পূর্ববর্তী শাস্ত্রকারসকলের চিন্তার সঙ্গে নিজস্ব ধারণা যুক্ত করে এক আদর্শ রাষ্ট্র ব্যবস্থার পরিকল্পনা করেছিলেন। কৌটিল্যের সমকালীন ভারতবর্ষের সঙ্গে একমাত্র তুলনা করা সম্ভব প্লেটো-এরিস্টটল-সক্রেটিস গ্রীসের সোণালী যুগের। কারণ তাঁদের সঙ্গে কৌটিল্যের চিন্তাধারার যথেষ্ট মিল পাওয়া যায়।

কৌটিল্য রচিত ৩৪৯ টি নৈতিক শ্লোকগুলির মধ্যে এখানে কয়েকটি নীতি ও তার তাৎপর্য আলোচনা করা হল।

বিদ্যা বা জ্ঞান লাভ করা আমাদের জীবনের একটি অপরিহার্য অঙ্গ। এই প্রসঙ্গে কৌটিল্য তার মতামত উদাহরণসহ প্রদান করেছেন। নৌকার হাল যেমন নৌকাকে এগিয়ে নিয়ে যেতে সাহায্য করে, ঠিক বিদ্যাও আমাদের উন্নতির পথে এগিয়ে নিয়ে যায়। জীবনে যথার্থ ও সুন্দরভাবে চলতে গেলে বিদ্যা বা জ্ঞান একান্ত প্রয়োজন। তাই বিদ্যা হল জীবনের মহাধন। আমাদের উচিত সর্বদা বিদ্বান ব্যক্তির সং সঙ্গ। রাজা কেবলমাত্র নিজের রাজ্যেই সম্মান পান। কিন্তু বিদ্বান ব্যক্তি সর্বত্র সম্মান মর্যাদা পান।^১

নারী হল সৌন্দর্যের প্রতীক, আবার নারীর শারীরিক সৌন্দর্য বৃদ্ধি করে অলঙ্কার। অলঙ্কার ব্যতীত নারী অকল্পনীয়। একই ভাবে বিদ্যা হল সকলজনের অলঙ্কার। কারণ বিদ্যা বা জ্ঞান মানুষের অন্তরের সৌন্দর্য বৃদ্ধি করে। এই ক্ষেত্রেও কৌটিল্য তাঁর মত জ্ঞাপন করতে পিছ পা হয়নি। এমনকি তার মতে বিদ্যাবিহীনব্যক্তি গন্ধবিহীন ফুলের মত।^২

কিন্তু বিদ্বান ব্যক্তি যদি অসৎ বা দুর্জন হয়, তাহলে তাদের সঙ্গ ত্যাগ করা উচিত। কারণ পচে যাওয়া বা নষ্ট ফল বা সজ্জির সঙ্গে থাকা অন্যান্য ফল বা সজ্জি যেমন নষ্ট হয়ে যায়, ঠিক তেমনি দুর্জন ব্যক্তির সঙ্গে থাকা সুজন ব্যক্তিও দুর্জন ব্যক্তিতে পরিণত হয়। তাই দুর্জন ব্যক্তি বিদ্যায় বিভূষিত হলেও তাকে ত্যাগ করা উচিত। এ ক্ষেত্রে প্রয়োজনবশ দুর্জনকে নিধন করা উচিত বলে চাণক্য মত প্রকাশ করেছেন।^৩

পিতা-মাতার কর্তব্য সম্বন্ধেও চাণক্য বা কৌটিল্যের মত উল্লেখনীয়।

কারণ পিতা-মাতার সবথেকে আদরের ধন তাদের সন্তান। সন্তান পিতা-মাতার দুর্বলতার স্থান। কিন্তু তাই বলে অন্ধশ্রদ্ধার বশীভূত হয়ে কখনই সন্তানকে অতিরিক্ত স্নেহ করা উচিত নয়। জন্মাবধি পাঁচ বৎসর অতিক্রান্ত হওয়ার পর অকারণে স্নেহ প্রদর্শন করলে বহু দোষের সৃষ্টি হয়।^৪ সন্তানকে যথাযথ ও উপযুক্ত শিক্ষা প্রদান করাও পিতা-মাতার কর্তব্য। যথার্থ শিক্ষা লাভ করলেই সন্তানরাতাদের পিতা-মাতা ও গুরুজনদের যথার্থ সম্মান প্রদর্শন করতে পারবে, এবং জীবনে উন্নতি লাভ করতে পারবে। কিন্তু যে পিতা-মাতা তাদের সন্তানকে যথাযথ শিক্ষা প্রদান করতে পারেনা সেই পুত্র বা সন্তানের কাছে পিতা-মাতা শত্রুরূপে পরিগণিত হয়।^৫

সহপাঠী বা মিত্র আমাদের সকলের জীবনে কাম্য। কিন্তু বর্তমান যুগে প্রকৃত মিত্রের অভাব পরিলক্ষিত হয়। বর্তমান কালে এক মিত্র অপর মিত্রের ক্ষতি করতেও পিছ পা হয় না। এ প্রসঙ্গে চাণক্য মত প্রকাশ করেছেন যে প্রকৃত মিত্র তিনিই যিনি সকল রকমের বিপদের সময় পাশে থাকেন।^৬ মিত্রের যথার্থ স্বরূপ যেমন বিপদের সময় জানা যায়, ঠিক তেমনি ধন-সম্পত্তি নাশের কালে স্ত্রীর যথার্থ স্বরূপ জানা যায়।^৭ কৌটিল্য বা চাণক্যের সুতীক্ষ্ণ দৃষ্টি থেকে যে কিছুই হারিয়ে যায় নি এ শ্লোকাংশটি তার যথার্থ প্রমাণ।

অহঙ্কার বা গর্ব আমাদের জীবনের পতনের অন্যতম কারণ। মানুষ উন্নতির যতই শিখরে উঠুক না কেন তার পদযুগল সর্বদা মাটি স্পর্শ করা উচিত। অহঙ্কার বা গর্বে বশীভূত হয়ে মানুষকে কখনই অবজ্ঞা করা উচিত নয়। অতিরিক্ত অহঙ্কার শীঘ্রই বিনষ্ট ডেকে আনে। যেমন অতিরিক্ত দানের ফলে রাজা বলি সত্যে আবদ্ধ হয়েছিল, তেমন সব কিছুই বাড়াবাড়ি পরিণামে অমঙ্গল হয়।^৮

চাণক্য বা কৌটিল্য বিরচিত শ্লোকগুলি মানুষকে বিভিন্ন বিষয়ে জ্ঞান প্রদান করে এক বাস্তবতা উপলব্ধি করার ক্ষমতা যোগায়। রাজনৈতিক দিকের সঙ্গে সঙ্গে অর্থনৈতিক ও সাংসারিক দিকগুলো নিয়েও মহামতি কৌটিল্য যে কতটা সচেতন ছিলেন সেটা চাণক্য নীতির শ্লোকগুলোর মধ্যে সুস্পষ্ট হয়েছে। তাই এই রচনাগুলো মানুষের মধ্যে একইভাবে চিরকাল বিরাজমান থাকবে তাতে কোনও সন্দেহ নেই। এই লেখাটিতে চাণক্য নীতির কয়েকটি শ্লোক নিয়ে বিহঙ্গম দৃষ্টিতে তার প্রাসঙ্গিকতা দর্শাবার বিনয় প্রয়াস করা হয়েছে শুধু।^৯

प्रसङ्गपञ्जी —

- (१) विद्वान् सर्वत्र गौबरम् । चाणक्य नीति, ८-२०
- (२) विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः । चा.नी. ८-२१
- (३) खड्गहस्तं दुर्जनः । चा.नी. ९-९
- (४) लालने बहवो दोषास्तु न बहवो गुणाः । चा.नी. २-१२
- (५) माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः । चा.नी. २-११
- (६) राजद्वारे श्वाशने च यस्तिष्ठति स बाह्वः । चा.नी. १-१२
- (७) मित्रं पदि काले च भार्या विभक्तये । चा.नी. १-११
- (८) सर्वमत्यन्तं गर्हितम् । चा.नी. ७-१२

प्रसङ्गग्रन्थ —

- (१) रावत राजेन्द्र (स.) सम्पूर्ण चाणक्य नीति, स्वास्तिक प्रिन्टिगेशन, दिल्ली

सामाजिक परिपेक्ष्य में अर्थशास्त्र

विवेक कुमार मिश्र

सचिव, प्राच्यविद्या संस्कृत प्रतिष्ठान

गुवाहाटी, असम

अर्थशास्त्र, कौटिल्य या चाणक्य (चौथी शती ईसापूर्व) द्वारा रचित संस्कृत का एक ग्रन्थ है। इसमें राज्यव्यवस्था, कृषि, न्याय एवं राजनीति आदि के विभिन्न पहलुओं पर विचार किया गया है। अपने तरह का (राज्य-प्रबन्धन विषयक) यह प्राचीनतम ग्रन्थ है। इसकी शैली उपदेशात्मक और सलाहात्मक (instructional) है।

यह प्राचीन भारतीय राजनीति का प्रसिद्ध ग्रंथ है। इसके रचनाकार का व्यक्तिनाम विष्णुगुप्त, गोत्रनाम कौटिल्य (कुटिल से व्युत्पन्न) और स्थानीय नाम चाणक्य (पिता का नाम चणक होने से) था। अर्थशास्त्र (15.431) में लेखक का स्पष्ट कथन है :

येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः ।

अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदंकृतम् ॥ इति ॥

इस ग्रंथ की रचना उन आचार्य ने की जिन्होंने अन्याय तथा कुशासन से क्रुद्ध होकर नन्दों के हाथ में गए हुए

शास्त्र, शास्त्र एवं पृथ्वी का शीघ्रता से उद्धार किया था।

चाणक्य सम्राट् चंद्रगुप्त मौर्य (321-298 ई. पू.) के महामंत्री थे। उन्होंने चंद्रगुप्त के प्रशासकीय उपयोग के लिए इस ग्रंथ की रचना की थी। यह मुख्यतः सूत्रशैली में लिखा हुआ है और संस्कृत के सूत्रसाहित्य के काल और परंपरा में रखा जा सकता है। यह शास्त्र अनावश्यक विस्तार से रहित,

समझने और ग्रहण करने में सरल एवं कौटिल्य द्वारा उन शब्दों में रचा गया है जिनका अर्थ सुनिश्चित हो चुका है। (अर्थशास्त्र, 15.6)

अर्थशास्त्र में समसामयिक राजनीति, अर्थनीति, विधि, समाजनीति, तथा धर्मादि पर पर्याप्त प्रकाश पड़ता है। इस विषय के जितने ग्रंथ अभी तक उपलब्ध हैं उनमें से वास्तविक जीवन का चित्रण करने के कारण यह सबसे अधिक मूल्यवान् है। इस शास्त्र के प्रकाश में न केवल धर्म, अर्थ और काम का प्रणयन और पालन होता है अपितु अधर्म, अनर्थ तथा अवांछनीय का शमन भी होता है (अर्थशास्त्र, 15.431)।

इतिहास :

यद्यपि कतिपय प्राचीन लेखकों ने अपने ग्रंथों में अर्थशास्त्र से अवतरण दिए हैं और कौटिल्य का उल्लेख किया है, तथापि यह ग्रंथ लुप्त हो चुका था। 1904 ई. में तंजोर के एक पंडित ने भट्टस्वामी के अपूर्ण भाष्य के साथ अर्थशास्त्र का हस्तलेख मैसूर राज्य पुस्तकालय के अध्यक्ष श्री आर. शाम शास्त्री को दिया। श्री शास्त्री ने पहले इसका अंशतः अंग्रेजी भाषान्तर 1905 ई. में “इंडियन ऐंटिकेरी” तथा “मैसूर रिव्यू” (1906-1909) में प्रकाशित किया। इसके पश्चात् इस ग्रंथ के दो हस्तलेख म्यूनिख लाइब्रेरी में प्राप्त हुए और एक संभवतः कलकत्ता में। तदनन्तर शाम शास्त्री, गणपति शास्त्री, यदुवीर शास्त्री आदि द्वारा अर्थशास्त्र के कई संस्करण प्रकाशित हुए। शाम शास्त्री द्वारा अंग्रेजी भाषान्तर का चतुर्थ संस्करण (1929 ई.) प्रामाणिक माना जाता है।

पुस्तक के प्रकाशन के साथ ही भारत तथा पाश्चात्य देशों में हलचल-सी मच गई क्योंकि इसमें शासन-विज्ञान के उन अद्भुत तत्त्वों का वर्णन पाया गया, जिनके सम्बन्ध में भारतीयों को सर्वथा अनभिज्ञ समझा जाता था। पाश्चात्य विद्वान फ्लीट, जौली आदि ने इस पुस्तक को एक ‘अत्यन्त महत्वपूर्ण’ ग्रंथ बतलाया और इसे भारत के प्राचीन इतिहास के निर्माण में परम सहायक साधन स्वीकार किया।

संरचना :

ग्रंथ के अंत में दिए चाणक्यसूत्र (15.1) में अर्थशास्त्र की परिभाषा इस प्रकार हुई हुई है :

मनुष्यों की वृत्ति को अर्थ कहते हैं। मनुष्यों से संयुक्त भूमि ही अर्थ है। उसकी प्राप्ति तथा पालन के उपायों की विवेचना करनेवाले शास्त्र को अर्थशास्त्र कहते हैं।

इसके मुख्य विभाग हैं :

- 1) विनायाधिकरण
- 2) अध्यक्षप्रचार
- 3) धर्मस्थीयाधिकरण
- 4) कंटकशोधन
- 5) वृत्ताधिकरण
- 6) योन्याधिकरण
- 7) षाडगुण्य
- 8) व्यसनाधिकरण
- 9) अभियास्यत्कर्माधिकरणा
- 10) संग्रामाधिकरण
- 11) संघवृत्ताधिकरण
- 12) आबलीयसाधिकरण
- 13) दुर्गलम्भोपायाधिकरण
- 14) औपनिषदिकाधिकरण और
- 15) तंत्रयुक्तधिकरण

इन अधिकरणों के अनेक उपविभाग (15 अधिकरण, 150 अध्याय, 180 उपविभाग तथा 6,000 श्लोक) हैं।

अमात्यः अर्थशास्त्र के अनुसार प्राचीन हिन्दू राज्य के पदाधिकारी वर्ण्यविषय एवं ग्रन्थ का महत्व :

अर्थशास्त्र में समसामयिक राजनीति, अर्थनीति, विधि, समाजनीति, तथा धर्मादि पर पर्याप्त प्रकाश पड़ता है। इस विषय के जितने ग्रंथ अभी तक उपलब्ध हैं उनमें से वास्तविक जीवन का चित्रण करने के कारण यह सबसे अधिक मूल्यवान् है। इस शास्त्र के प्रकाश में न केवल धर्म, अर्थ और काम का प्रणयन और पालन होता है अपितु अधर्म, अनर्थ तथा अवांछनीय का

शमन भी होता है (अर्थशास्त्र, 15.431)।

इस ग्रंथ की महत्ता को देखते हुए कई विद्वानों ने इसके पाठ, भाषांतर, व्याख्या और विवेचन पर बड़े परिश्रम के साथ बहुमूल्य कार्य किया है। शाम शास्त्री और गणपति शास्त्री का उल्लेख किया जा चुका है। इनके अतिरिक्त यूरोपीय विद्वानों में हर्मान जाकोबी (ऑन दि अथॉरिटी ऑव कौटिलीय, इ.ए., 1918), ए. हिलेब्रांड्ट डॉ० जॉली, प्रो० ए.बी. कीथ (ज.रा.ए.सी.) आदि के नाम आदर के साथ लिए जा सकते हैं। अन्य भारतीय विद्वानों में डॉ० नरेन्द्रनाथ ला (स्टडीज इन ऐंशेंट हिंदू पॉलिटी, 1914), श्री प्रेमथनाथ बनर्जी (पब्लिक ऐडमिनिस्ट्रेशन इन ऐंशेंट इंडिया), डॉ० काशीप्रसाद जायसवाल (हिंदू पॉलिटी), प्रो० विनयकुमार सरकार (दि पाजिटिव बैकग्राउंड ऑव हिंदू सोशियोलॉजी), प्रो० नारायणचंद्र वन्द्योपाध्याय, डॉ० प्राणनाथ विद्यालंकार आदि के नाम उल्लेखनीय हैं।

पुस्तक का नाम 'अर्थशास्त्र' ही क्यों ?

कौटिल्य का 'अर्थशास्त्र' राजनीतिक सिद्धांतों की एक महत्वपूर्ण कृति है। इस संबंध में यह प्रश्न उठता है कि कौटिल्य ने अपनी पुस्तक का नाम 'अर्थशास्त्र' क्यों रखा ? प्राचीनकाल में 'अर्थशास्त्र' शब्द का प्रयोग एक व्यापक अर्थ में होता था। इसके अन्तर्गत मूलतः राजनीतिशास्त्र, धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, कानून आदि का अध्ययन किया जाता था। आचार्य कौटिल्य की दृष्टि में राजनीति शास्त्र एक स्वतंत्र शास्त्र है और आन्वीधिकी (दर्शन), त्रयी (वेद) तथा वार्ता एवं कानून आदि उसकी शाखाएँ हैं। सम्पूर्ण समाज की रक्षा राजनीति या दण्ड व्यवस्था से होती है या रक्षित प्रजा ही अपने अपने कर्तव्य का पालन कर सकती है।

उस समय अर्थशास्त्र को राजनीति और प्रशासन का शास्त्र माना जाता था। महाभारत में इस संबंध में एक प्रसंग है, जिसमें अर्जुन को अर्थशास्त्र का विशेषज्ञ माना गया है।

समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्र विशारदः।

पार्थो धर्मार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यमनन्त्रितः ॥ (3)

निश्चित रूप से कौटिल्य का अर्थशास्त्र भी राजशास्त्र के रूप में लिया गया होगा, यों उसने अर्थ की कई व्याख्याएँ की हैं। कौटिल्य ने कहा है -

मनुष्याणां वृत्तिरर्थः (4) अर्थात् मनुष्यों की जीविका को 'अर्थ' कहते हैं। अर्थशास्त्र की व्याख्या करते हुए उसने कहा है - तस्या पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थ - शास्त्रमिति। (5) (मनुष्यों से युक्त भूमि को प्राप्त करने और उसकी रक्षा करने वाले उपायों का निरूपण करने वाला शास्त्र अर्थशास्त्र कहलाता है।) इस प्रकार यह भी स्पष्ट है कि 'अर्थशास्त्र' के अन्तर्गत राजव्यवस्था और अर्थव्यवस्था दोनों से संबंधित सिद्धांतों का समावेश है। वस्तुतः कौटिल्य 'अर्थशास्त्र' को केवल राजव्यवस्था और अर्थव्यवस्था का शास्त्र कहना उपयुक्त नहीं होगा। वास्तव में, यह अर्थव्यवस्था, राजव्यवस्था, विधिव्यवस्था, समाज व्यवस्था और धर्म व्यवस्था से संबंधित शास्त्र है।

कौटिल्य के 'अर्थशास्त्र' के पूर्व और भी कई अर्थशास्त्रों की रचना की गयी थी, यद्यपि उनकी पांडुलिपियाँ उपलब्ध नहीं हैं। भारत में प्राचीन काल से ही अर्थ, काम और धर्म के संयोग और सम्मिलन के लिए प्रयास किये जाते रहे हैं और उसके लिये शास्त्रों, स्मृतियों और पुराणों में विशद चर्चाएँ की गयी हैं। कौटिल्य ने भी 'अर्थशास्त्र' में अर्थ, काम और धर्म की प्राप्ति के उपायों की व्याख्या की है। वात्स्यायन के 'कामसूत्र' में भी अर्थ, धर्म और काम के संबंध में सूत्रों की रचना की गयी है।

अपने पूर्व अर्थशास्त्रों की रचना की बात स्वयं कौटिल्य ने भी स्वीकार किया है। अपने 'अर्थशास्त्र' में कई सन्दर्भों उसने आचार्य वृहस्पति, भारद्वाज, शुक्राचार्य, पराशर, पिशुन, विशालाक्ष आदि आचार्यों का उल्लेख किया है। कौटिल्य के पूर्व अनेक आचार्यों के ग्रंथों का नामकरण दंडनीति के रूप में किया जाता है। ऐसा प्रतीत होता है कि कौटिल्य के पूर्व शास्त्र दंडनीति कहे जाते थे और वे अर्थशास्त्र के समरूप होते थे। परन्तु जैसा कि अनेक विद्वानों ने स्वीकार किया है कि दंडनीति और अर्थशास्त्र दोनों समरूप नहीं हैं। यू. एन. घोषाल के कथनानुसार अर्थशास्त्र ज्यादा व्यापक शास्त्र है, जबकि दंडनीति मात्र उसकी शाखा है। (6)

कौटिल्य के पाश्चात् लिखे गये शास्त्र 'नीतिशास्त्र' के पूर्व और उसके बाद भी 'नीतिशास्त्र' जैसे शास्त्रों की रचना की गयी।

'अर्थशास्त्र' का रचनाकार :

इस संबंध में ऐसे विद्वानों की अच्छी-खासी संख्या है जो यह मानते हैं

कि कौटिल्य 'अर्थशास्त्र' का रचनाकार नहीं था। ऐसे विद्वानों में पाश्चात्य विद्वानों की संख्या ज्यादा है। स्टेन, जॉली, विंटरनीज व कीथ इस प्रकार के विचार के प्रतिपादक हैं। भारतीय विद्वान आर. जी. भण्डारकर ने भी इसका समर्थन किया है। भंडारकर ने कहा है कि पतंजलि ने महाभाष्य में कौटिल्य का उल्लेख नहीं किया है। 'अर्थशास्त्र' के रचयिता के रूप में कौटिल्य को नहीं मान्यता देनेवालों ने अपने मत के समर्थन में निम्नलिखित तर्क प्रस्तुत किये हैं -

◦ (१) 'अर्थशास्त्र' में मौर्य साम्राज्य या पाटलिपुत्र का कहीं कोई जिक्र नहीं मिलता है। यदि चन्द्रगुप्त का मंत्री कौटिल्य अर्थशास्त्र का रचनाकार होता तो 'अर्थशास्त्र' में उसका कहीं-न-कहीं कुछ जिक्र करता ही।

◦ (२) इस संबंध में यह कहा जाता है कि 'अर्थशास्त्र' की विषय-वस्तु जिस प्रकार की है, उससे यह नहीं प्रतीत होता है कि इसका रचनाकार कोई व्यावहारिक राजनीतिज्ञ होगा। निःसन्देह कोई शास्त्रीय पंडित ने ही इसकी रचना की होगी।

◦ (३) चन्द्रगुप्त मौर्य का मंत्री कौटिल्य यदि 'अर्थशास्त्र' का रचनाकार होता तो उसके सूत्र एवं उक्तियाँ बड़े राज्यों के संबंध में होते, परन्तु 'अर्थशास्त्र' के उद्धरण एवं उक्तियाँ लघु एवं मध्यम राज्यों के लिये सम्बोधित हैं। अतः स्पष्ट है कि 'अर्थशास्त्र' का रचनाकार कौटिल्य नहीं था। डॉ. बेनी प्रसाद के अनुसार 'अर्थशास्त्र' में जिस आकार या स्वरूप के राज्य का जिक्र किया गया है, निःसन्देह वह मौर्य, कलिंग या आंध्र साम्राज्य के आधार से मेल नहीं खाता है।¹⁷

◦ (४) विंटरनीज ने कहा है कि मेगास्थनीज ने, जो लम्बे अरसे तक चन्द्रगुप्त के दरबार में रहा और जिसने अपनी पुस्तक 'इंडिका' में चन्द्रगुप्त के दरबार के संबंध में बहुत कुछ लिखा है, कौटिल्य के बारे में कुछ नहीं लिखा है और न ही उसकी पुस्तक 'अर्थशास्त्र' की कहीं कोई चर्चा की है। यदि 'अर्थशास्त्र' जैसे विख्यात शास्त्र का लेखक कौटिल्य चन्द्रगुप्त का मंत्री होता तो मेगास्थनीज की 'इंडिका' में उसका जिक्र अवश्य किया जाता।

◦ (५) मेगास्थनीज और कौटिल्य के कई विवरणों में मेल नहीं खाता। उदाहरण के लिए मेगास्थनीज के अनुसार इस समय भारतीय रासायनिक

प्रक्रिया से अवगत नहीं थे, भारतवासियों को केवल पाँच धातुओं की जानकारी थी, जबकि 'अर्थशास्त्र' में इन सबों का वर्णन मिलता है। इसके अतिरिक्त प्रशासकीय संरचना, उद्योग-व्यवस्था, वित्त-व्यवस्था आदि के संबंध में भी मेगास्थनीज और 'अर्थशास्त्र' का लेखक चन्द्रगुप्त मौर्य का मंत्री कौटिल्य नहीं हो सकता है।

चाणक्य को ही 'अर्थशास्त्र' का रचनाकार मनने के पीछे तर्क :

पुस्तक की समाप्ति पर स्पष्ट रूप से लिखा गया है -

“प्रायः भाष्यकारों का शास्त्रों के अर्थ में परस्पर मतभेद देखकर विष्णुगुप्त ने स्वयं ही सूत्रों को लिखा और स्वयं ही उनका भाष्य भी किया।” (15/1)

साथ ही यह भी लिखा गया है :

“इस शास्त्र (अर्थशास्त्र) का प्रणयन उसने किया है, जिसने अपने क्रोध द्वारा नन्दों के राज्य को नष्ट करके शास्त्र, शस्त्र और भूमि का उद्धार किया।” (15/1)

विष्णु पुराण में इस घटना की चर्चा इस तरह की गई है :

“महापदम-नन्द नाम का एक राजा था। उसके नौ पुत्रों ने सौ वर्षों तक राज्य किया। उन नन्दों को कौटिल्य नाम के ब्राह्मण ने मार दिया। उनकी मृत्यु के बाद मौर्यों ने पृथ्वी पर राज्य किया और कौटिल्य ने स्वयं प्रथम चन्द्रगुप्त का राज्याभिषेक किया॥ चन्द्रगुप्त का पुत्र बिन्दुसार हुआ और बिन्दुसार का पुत्र अशोकवर्धन हुआ।” (4/24)

‘नीतिसार’ के कर्ता कामन्दक ने भी घटना की पुष्टि करते हुए लिखा है:

“इन्द्र के समान शक्तिशाली आचार्य विष्णुगुप्त ने अकेले ही वज्र-सदृश अपनी मन्त्र-शक्ति द्वारा पर्वत-तुल्य महाराज नन्द का नाश कर दिया और उसके स्थान पर मनुष्यों में चन्द्रमा के समान चन्द्रगुप्त को पृथ्वी के शासन पर अधिष्ठित किया।”

इन उद्धरणों से स्पष्ट है कि विष्णुगुप्त और कौटिल्य एक ही व्यक्ति थे। 'अर्थशास्त्र' में ही द्वितीय अधिकरण के दशम अध्याय के अन्त में पुस्तक के रचयिता का नाम 'कौटिल्य' बताया गया है :

“सब शास्त्रों का अनुशीलन करके और उनका प्रयोग भी जान करके

कौटिल्य ने राजा (चन्द्रगुप्त) के लिए इस शासन-विधि (अर्थशास्त्र) का निर्माण किया है।'' (2/10)

पुस्तक के आरम्भ में ‘कौटिल्येन कृतं शास्त्रम्’ तथा प्रत्येक अध्याय के अन्त में ‘इति कौटिलीयेऽर्थशास्त्रे’ लिखकर ग्रन्थकार ने अपने ‘कौटिल्य का मत है – इस तरह कहकर कौटिल्य नाम के लिए अपना अधिक पक्षपात प्रदर्शित किया है।

परन्तु यह सर्वथा निर्विवाद है कि विष्णुगुप्त तथा कौटिल्य अभिन्न व्यक्ति थे। उत्तरकालीन **दण्डी** कवि ने इसे आचार्य विष्णुगुप्त नाम से यदि कहा है, तो बाणभट्ट ने इसे ही कौटिल्य नाम से पुकारा है। दोनों का कथन है कि इस आचार्य ने ‘दण्डनीति’ अथवा ‘अर्थशास्त्र’ की रचना की।

पंचतन्त्र में इसी आचार्य का नाम चाणक्य दिया गया है, जो अर्थशास्त्र का रचयिता है। कवि विशाखदत्त- प्रणीत सुप्रसिद्ध नाटक 'मुद्राराक्षस' में चाणक्य को कभी कौटिल्य तथा कभी विष्णुगुप्त नाम से सम्बोधित किया गया है।

‘अर्थशास्त्र’ की रचना ‘शासन-विधि’ के रूप में प्रथम मौर्य सम्राट चन्द्रगुप्त के लिए की गई। अतः इसकी रचना का काल वही मानना उचित है, जो सम्राट चन्द्रगुप्त का काल है। पुरातत्त्ववेत्ताविद्वानों ने यह काल 321 ई.पू. से 296 ई.पू. तक निश्चित किया है। कई अन्य विद्वान सम्राट सेण्ड्राकोटस (जो यूनानी इतिहास में सम्राट चन्द्रगुप्त का पर्यायवाची है) के आधार पर निश्चित की हुई इस तिथि को स्वीकार नहीं करते।

अर्थशास्त्र का वर्ण्य-विषय :

जैसे ऊपर कहा गया है, इसका मुख्य विषय शासन-विधि अथवा शासन-विज्ञान है : “कौटिल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः।” (कौटिल्य ने राजाओं के लिये शासन विधि की रचना की है।) इन शब्दों से स्पष्ट है कि आचार्य ने इसकी रचना राजनीति-शास्त्र तथा विशेषतया शासन-प्रबन्ध की विधि के रूप में की। अर्थशास्त्र की विषय-सूची को देखने से (जहाँ अमात्योत्पत्ति, मन्त्राधिकार, दूत-प्रणिधि, अध्यक्ष-नियुक्ति, दण्डकर्म, षाड्गुण्यसमुद्देश्य, राजराज्ययोः व्यसन-चिन्ता, बलोपादान-काल, स्कन्धावारनिवेश, कूट-युद्ध, मन्त्र-युद्ध इत्यादि विषयों का उल्लेख है) यह

सर्वथा प्रमाणित हो जाता है कि इसे आजकल कहे जाने वाले ‘अर्थशास्त्र’ (इकोनोमिक्स) की पुस्तक कहना भूल है। प्रथम अधिकरण के प्रारम्भ में ही स्वयं आचार्य ने इसे ‘दण्डनीति’ नाम से सूचित किया है।

शुक्राचार्य ने दण्डनीति को इतनी महत्त्वपूर्ण विद्या बतलाया है कि इसमें अन्य सब विद्याओं का अन्तर्भाव मान लिया है - क्योंकि 'शास्त्रेण रक्षिते देशे शास्त्रचिन्ता प्रवर्तते' की उक्ति के अनुसार शस्त्र (दण्ड) द्वारा सुशासित तथा सुरक्षित देश में ही वेद आदि अन्य शास्त्रों की चिन्ता या अनुशीलन हो सकता है। अतः दण्डनीति को अन्य सब विद्याओं की आधारभूत विद्या के रूप में स्वीकार करना आवश्यक है और वही दण्डनीति अर्थशास्त्र है।

जिसे आजकल अर्थशास्त्र (ट्रब्लशुट्टर) कहा जाता है, उसके लिए 'वार्ता' शब्द का प्रयोग किया गया है, यद्यपि यह शब्द पूर्णतया अर्थशास्त्र का द्योतक नहीं। कौटिल्य ने वार्ता के तीन अंग कहे हैं - कृषि, वाणिज्य तथा पशु-पालन, जिनसे प्रायः वृत्ति या जीविका का उपार्जन किया जाता था। मनु, याज्ञवल्क्य आदि शास्त्रकारों ने भी इन तीन अंगों वाले वार्ताशास्त्र को स्वीकार किया है। पीछे शुक्राचार्य ने इस वार्ता में कुसीद बैकिंग को भी वृत्ति के साधन-रूप में सम्मिलित कर दिया है। परन्तु अर्थशास्त्र को सभी शास्त्रकारों ने दण्डनीति, राजनीति अथवा शासनविज्ञान के रूप में ही वर्णित किया है। अतः 'कौटिल्य अर्थशास्त्र' को राजनीति की पुस्तक समझना ही ठीक होगा न कि सम्पत्तिशास्त्र की पुस्तक। वैसे इसमें कहीं-कहीं सम्पत्तिशास्त्र के धनोत्पादन, धनोपभोग तथा धन-विनिमय, धन-विभाजन आदि विषयों की भी प्रासंगिक चर्चा की गई है।

‘कौटिल्य अर्थशास्त्र’ के प्रथम अधिकरण का प्रारम्भिक वचन इस सम्बन्ध में अधिक प्रकाश डालने वाला है :

पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः
प्रस्तावितानि प्रायशः तानि संहृत्य एकमिदमर्थशास्त्रं कृतम्।

अर्थात्-प्राचीन आचार्यों ने पृथ्वी जीतने और पालन के उपाय बतलाने वाले जितने अर्थशास्त्र लिखे हैं, प्रायः उन सबका सार लेकर लेकर इस एक अर्थशास्त्र का निर्माण किया गया है।

यह उद्घरण अर्थशास्त्र के विषय को जहां स्पष्ट करता है, वहां इस

सत्य को भी प्रकाशित करता है कि 'कौटिल्य अर्थशास्त्र' से पूर्व अनेक आचार्यों ने अर्थशास्त्र की रचनाएं कीं, जिनका उद्देश्य पृथ्वी-विजय तथा उसके पालन के उपायों का प्रतिपादन करना था। उन आचार्यों तथा उनके सम्प्रदायों के कुछ नामों का निर्देशन 'कौटिल्य अर्थशास्त्र' में किया गया है, यद्यपि उनकी कृतियां आज उपलब्ध भी नहीं होतीं। ये नाम निम्नलिखित हैं:

- (1) मानव - मनु के अनुयायी
- (2) बार्हस्पत्य - बृहस्पति के अनुयायी
- (3) औशनस - उशना अथवा शुक्राचार्य के मतानुयायी
- (4) भारद्वाज (द्रोणाचार्य)
- (5) विशालाक्ष
- (6) पराशर
- (7) पिशुन (नारद)
- (8) कौणपदन्त (भीष्म)
- (9) वाताव्याधि (उद्धव)
- (10) बाहुदन्ती-पुत्र (इन्द्र)।

अर्थशास्त्र के इन दस सम्प्रदायों के आचार्यों में प्रायः सभी के सम्बन्ध में कुछ-न-कुछ ज्ञात है, परन्तु विशालाक्ष के बारे में बहुत कम परिचय प्राप्त होता है। इन नामों से यह तो अत्यन्त स्पष्ट है कि अर्थशास्त्र नीतिशास्त्र के प्रति अनेक महान विचारकों तथा दार्शनिकों का ध्यान गया और इस विषय पर एक उज्ज्वल साहित्य का निर्माण हुआ। आज वह साहित्य लुप्त हो चुका है। अनेक विदेशी आक्रमणों तथा राज्यक्रान्तियों के कारण इस साहित्य का नाम-मात्र शेष रह गया है, परन्तु जितना भी साहित्य लुप्त हो चुका है। अनेक विदेशी आक्रमणों तथा राज्यक्रान्तियों के कारण इस साहित्य का नाम-मात्र शेष रह गया है, परन्तु जितना भी साहित्य अवशिष्ट है वह एक विस्तृत अर्थशास्त्रीय परम्परा का संकेत करता है।

'कौटिल्य अर्थशास्त्र' में इन पूर्वाचार्यों के विभिन्न मतों का स्थान-स्थान पर संग्रह किया गया है और उनके शासन-सम्बन्धी सिद्धान्तों का विश्लेषणात्मक विवेचन किया गया है।

इस अर्थशास्त्र में एक ऐसी शासन-पद्धति का विधान किया गया है

जिसमें राजा या शासक प्रजा का कल्याण सम्पादन करने के लिए शासन करता है। राजा स्वेच्छाचारी होकर शासन नहीं कर सकता। उसे मन्त्रिपरिषद् की सहायता प्राप्त करके ही प्रजा पर शासन करना होता है। राज्य-पुरोहित राजा पर अंकुश के समान है, जो धर्म-मार्ग से च्युत होने पर राजा का नियन्त्रण कर सकता है और उसे कर्तव्य-पालन के लिए विवश कर सकता है। सर्वलोकहितकारी राष्ट्र का जो स्वरूप कौटिल्य को अभिप्रेत है, वह 'अर्थशास्त्र' के निम्नलिखित वचन से स्पष्ट है -

प्रजा सुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।

नात्मप्रियं प्रियं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं प्रियम्॥ (1/19)

अर्थात्-प्रजा के सुख में राजा का सुख है, प्रजाके हित में उसका हित है। राजा का अपना प्रिय (स्वार्थ) कुछ नहीं है, प्रजा का प्रिय ही उसका प्रिय है।

अन्य अर्थशास्त्र :

400 ई० सन् के लगभग कामन्दक ने कौटिल्य के अर्थशास्त्र के आधार पर कामन्दकीय नीतिसार नामक 20 सर्गों में विभक्त काव्यरूप एक अर्थशास्त्र लिखा था। यह नैतिकता और विदेश-नीति के सिद्धान्तों पर भी विचार करता है।

सोमदेव सूरि का नीतिवाक्यामृत, हेमचन्द्र का लघु अर्थनीति, भोज का युक्तिकल्पतरु, शुक्र का शुक्रनीति आदि कुछ दूसरे सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्र हैं, जिनको नीतिशास्त्र के व्यावहारिक पक्ष की व्याख्या करने वाले ग्रन्थों के अन्तर्गत भी गिना जा सकता है। चाणक्यनीतिदर्पण, नीतिश्लोकों का अव्यवस्थित संग्रह है।

सन्दर्भ :

1. JS Rajput (2012), Seven Social Sins : The Contemporary Relevance, Allied, ISBN 978-8184247985, pages 28-29
3. महाभारत, १२.१६१.९
4. अर्थशास्त्र, अधिकरण - 15, अध्याय - 1
5. वही
6. U. N. Ghosal : A History of Political Ideas. Oxford Univ. Press, Bombay. 1959.p.84

KAUTILYA's ARTHASHASTRA – Its Relevance in Contemporary World

Dr. Kamalendu Saikia
Associate Professor
Deptt. of Economics
Dibru College

INTRODUCTION

Arthashastra, the treatise on Economic Administration was written by Kautilya in the 4th century before Christ. It consists of 15 chapters, 380 Shlokas and 4968 Sutras. In all probability, this treatise is the first ever book written on Practice of Management. It is essentially on the art of governance and has an instructional tone. Kautilya wrote his treatise for Chandragupta Maurya and stated in its preface that it had been written as a guide for "*those who govern*." Even though Indians never forgot the Arthashastra, the study and practical applications of the book lost its importance during the British rule. However, Professor Shama shastri rediscovered the book in 1905; he wrote its first English translation. It is observed that several concepts of present day management theories have been explicitly explained by Kautilya in his work like the importance of vision, mission and motivation were captured in Arthashastra.

MAJOR CONCEPTS AND IDEAS OF ARTHASHASTRA:

Economic ideas of Kautilya in Arthashastra

The essence of Kautilya's treatise Arthashastra, created 2,500 years ago was the need of perfect balance between State management and people's welfare. According to him "Economics is the most important aspect as it provides the basis for human existence and survival. He emphasized the importance of accounting methods in economic enterprises to properly measure economic performance. He was a great statesman. It was his guidance that empire attained growth with stability with the help of strong administration and efficient fiscal management. He believed in public welfare. His work gave a strong focus on the wealth, effectiveness of the king and welfare of people. His actual objective was not to benefit the king but to benefit the people. He advocates the protection of livelihood of weaker section, consumer protection and even the welfare of prisoners and the King's dharma was to be just, fair and liberal in protecting his people. His attitude to his people should be like attitude of a father towards his children. Kautilya defined the ideal ruler as one "who is ever active in promoting the welfare of the people and who endears himself by enriching the public and doing well to them." Arthashastra lays the conceptual foundation for making India the first welfare state. He advocates welfare in all spheres.

Good Governance

Governance generally encompasses all aspects of the way a country is governed, including its economic policies and regulatory framework.. He took a holistic approach to governance and explains several areas critical to the functioning of a country in depth. The main sections deal with National security and Foreign Policy, Administration of Justice, Policies related to economic development, Taxation, Labor Management, and Financial Management. To him attainment of good governance requires that the objectives of the state are fulfilled and realized. This is possible

through properly organized and guided administration. He suggests that good governance should avoid extreme decisions and actions. Decisions should be taken according to the situation. Picking on Kautilya's four-pronged approach to public finance and state planning, which was actually economics, monetarism and much more, based on "**dharmā, artha, kama and moksha**," the experts agreed that understanding human welfare was the cornerstone of Arthshastra, said to be the oldest and most exhaustive treatise on governance and administration of state in the world. The Arthshastra equates political governance with economic governance. **The end is economic governance while political governance is the means.** But as economic objectives are not realized in the absence of political ones, **then political governance becomes an end and economic governance the means.** 'The end justifies the means', this is supposed to be the basis of Kautilyan philosophy. According to Kautilya, to ensure good governance there must be a properly guided public administration, where the ruler should surrender his likes and dislikes in the interest of his subjects, and the Government should be **responsive and responsible**. Kautilya further emphasized that for **citizen friendly good governance** there should be uniformity in the administrative practices as well as competent ministers and officials **possessing qualities of leadership, accountability, intellect, energy, good moral conduct, and physical fitness, capable of taking prompt decision.** According to Kaufmann and Kraay, the concept of Governance is not new. Kautilya presented key pillars of the art of governance emphasizing **justice, ethics and anti autocratic tendencies.** He further detailed the duty of the king to protect the wealth of the state and its subjects, to enhance, maintain, and it does also safeguard such wealth as well as the interests of the subjects." A ruler who administers justice on the basis of four principles: righteousness, evidence, history of the case, and the prevalent law, shall conquer the earth.

Foreign Trade

Foreign trade has always been essential element of any economy. it is an important source of revenue for the Treasury. Kautilya supported the use of tariffs on both export and import. Kautilya advocated attracting foreigners who possess good technical knowledge. He suggested heavy taxation on those foreign goods which are items of luxuries and light duties on articles of common consumptions. He said that foreign trade should be encouraged by providing some incentives such as exemption from taxes so that foreign traders can make profits. He gave very much importance to imports because; through imports a state can obtain goods more cheaply from foreign sources than those can be obtained domestically. In this way he formulated a comparative advantage view on foreign trade. He recognized that trade based on the principal of comparative advantage would be beneficial for both exporting and importing nations. Any item which is highly beneficial for the country should be free from any import duties. He was the first person recognizing the necessity of passport to cross the boundaries.

Taxation

He paid a lot of attention to good fiscal management and the ways to development of all the sectors of the economy. To **him public revenue does not exist for the pleasure of the king (government) but is a fund to be utilized to augment the wealth of nations.** He admitted the taxation is the main source of revenue. The power of taxing of the state is unlimited but taxation should not be excessive. He advocated that **tax base should be increased not the tax rate.** He criticized the excessive burden of tax on people. Kautilya used to say "King must collect taxes like honey bee, enough to sustain but not too much to destroy. Kautilya implicitly suggested a linear income tax. He emphasized fairness, stability of tax structure, fiscal federalism, avoidance of heavy taxation, ensuring of tax compliance and subsidies to

encourage capital formation. He advocated limiting the taxation power of the State, having low rates of taxation, maintaining a gradual increase in taxation and most importantly devising a tax structure that ensured compliance many postulates of Kautilya's philosophy of political economy that are applicable to contemporary times. Ideally, the government should collect taxes like a honeybee that sucks just the right amount of honey from the flower so that both can survive. Kautilya's scheme of taxation involved the elements of sacrifice by the taxpayer, direct benefit to the taxpayers, redistribution of income, and tax incentives for desired investments. He recommended tax holiday as an incentive which means if any one brings new land under cultivation, he should be exempted from agricultural tax for at least two years. He advocates a mixed economy and argued for a very active role of government. The functional relationship which discussed in Arthshashtra between the rate of income tax and the magnitude of tax revenue is now expressed in terms of Laffer curve. He advocated indirect taxes like excise and custom duties and direct taxes as income tax on individuals, wealth tax, and profession tax, land revenue, water tax and toll, fine and penalties. He advocated that rich persons should pay higher tax according to their paying capacity. In this way he considers the ability to pay approach. Tax should be levied one in a year.

Growth Oriented Public Expenditure

Kautilya advocated that most of the revenue generated from taxation should be spent on productive activities and public welfare. He discussed different items where state should incur expenditure such as on national defense, public administration and salaries of the ministers, government departments, maintenance of national store house and granaries, maintenance of armies and on the acquisition of valuable gems, stones and ornaments and whatever was left should be deposited to the treasury.

Infrastructure

Kautilya considered infrastructure as very important for the

state development and also very useful for promoting commercial and trade activities. He suggested that state should invest in transport infrastructure specially roads so that foreign trade and commercial activities can be increased. Roads would be helpful in opening up new markets for both domestic and imported products.

Relevance of Arthshashtra in modern time

Kautilya, also known as Chanakya or Vishnugupta is one of the most famous Indian political thinkers. Though he lived a long time ago, certain principles from his theory are still relevant in today's framework. The book, written in Sanskrit, discusses theories and principles of governing a state. Kautilya demonstrated an extremely vital imperative: governance, polity, politics, and progress have to be linked to the welfare of the people. Having discussed the some economic ideas of kautilya, it can be said that even the terminology employed in Arthshashtra may have changed but the nature and role of state in the economic system seem persistent in all settings. Covering various topics on administration, politics and economy, it is a book of law and a treatise on running a country, which is relevant even today. His ideas remain popular to this day in India. He provided valuable basis for economic science. It contains very useful economic ideas on foreign trade, taxation, public expenditure, agriculture and industry. Good governance and stability are inextricably linked. **If rulers are responsive, accountable, removable, recallable, there is stability. If not, there is instability.** This is even more relevant in the present democratic setup. Heavy taxation should be avoided. If tax rates are high, public will not be willing to pay the tax and find out the ways of tax evasion. Low rate of taxation will yield more revenue to the state. He was fully aware that terms of trade were not just depending on economics but also on various parameters. There is no autonomous mechanism that will ensure that a nation would benefit from trade in the absence of certain safeguards and policy measures. Social welfare is the centre point of kautilya's economic ideas. The State was required to help the

poor and helpless and to be proactive in contributing to the welfare of its citizens. The emphasis that Kautilya gave to human capital formation is relevant in current times because development is not possible without human capital accumulation. Apart from these ideas there are a number of things in Arthashastra which is very relevant such as conservation of natural resources. Arthashastra provides much basic knowledge about economics, and several of his ideas are still relevant.

CONCLUSION

Kautilya's Arthashastra provides valuable basis for economy. It contains useful insights about economics. It can be used to glen of relevance to our time and can be useful to illustrate several modern economic ideas. He offered a set of different economic policy measures to promote economic development in the economy.®

References :

1. Aseem Prakash, State and Statecraft in Kautilya s Arthasastra, A paper presented at the Conference organized on Political Theory and Policy Analysis, Indiana University, Bloomington.
2. Balbir S. Sihag, (2004)"Kautilya on the Scope and Methodology of Accounting, Emerald Group Publishing
3. Balbir S. Sihag, (2009) "Kautilya on principles of taxation", Humanomics, Vol. 25 Iss: 1, pp.55 – 67, Emerald Group Publishing
4. Binayak Ray, India: Sustainable development and Good Governance Issues, Atlantic Publications
5. Clem Tisdell(2003), A western perspective on Kautilya's 'Arthasastra': Does it provide a basis for economic science? Working Paper on Economic Theory, Applications and Issues.
6. Shama Sastry, R. 1960. Kautilya s Arthasastra, Design and the Role of Ethics in Ancient India Mysore Printing and Publishing House, Historians Journal, Vol 31, No-2.
7. Summary on Kautilya s Arthasastra: Its Contemporary Relevance Published by Indian Merchants Chamber (2004).

THE CONCEPT OF ECONOMICS AS REFLECTED IN THE *ARTHAŚĀSTRA*: AN OUTLINE

Dr. Urmimala Bora
Tinsukia Women College

Introduction : *Kautilya: Viṣṇugupta*, the royal advisor of the king *Chandragupta Maurya* and his son *Bindusāra* was known as *Chānākya* or *Kauṭilya*. In this context, it is mention worthy that *Viṣṇugupta* was his actual name. The name *Kauṭilya* refers him as a man of *kuṭila gotra* and the name *Chānākya* denotes him to be the son of *Chanaka*ⁱ. Except royal priest, he was a great teacher, philosopher, economist, jurist and diplomat. *Kauṭilya* was the author of the famous book *Arthaśāstra*.

The source of *Arthaśāstra*: In the book *Arthaśāstra*, *Kauṭilya* remarks that he compiled the *Arthaśāstra* after analysing the other *Arthaśāstras* of his predecessors.ⁱⁱ Thus from his statement it is clear that the subject i.e. the science of *Arthaśāstra* was practised by the predecessors of *Kautily* and *Kauṭilya* was not the only or first person dealing with the very subject. The subject *Arthaśāstra* not only deals with the art of government but also with economy and foreign policy.

The *Arthaśāstra*: it is the masterpiece of *Kauṭilya*. The date of this work has been fixed in the time of the King *Chandragupta Maurya* i.e. fourth century BC.ⁱⁱⁱ Interestingly, the work was not available in India or anywhere else except its references in it's later literature until the discovery of the great scholar R. Shamasastri in Mysore in the year 1904. It was in *grantha* script.

Being a text on politics^{iv} the *Arthaśāstra* contains all the aspects of politics from the king to subject, kingdom to personal

properties, land to labour, personal work to social work and so on. Briefly speaking, the *Arthaśāstra* is a text that extends to all facets of the politics. It discusses elaborately the seven limbs of a state viz. *svāmī*, the king or owner, *amātya* the minister, *janapada*, the state, *dūrḡa*, the fortress, *kośa* the treasury, *daṇḍa*, the punishment and *mitra* the friend king or state. Similarly discussions on four Vidyās also have been found in the *Arthaśāstra*. These are - *ānvīkṣikī*, the philosophies of *sāṃkhya*, *yoga* etc., *trayī*, the triple *Veda*, *vārtā*, the agriculture, animal husbandry and commerce, and *daṇḍanīti*, the science of punishment i.e. politics. These are indispensable in a sound administration. Amidst the aforementioned seven limbs the *kośa* deals with the wealth required to the smooth running of a government. Similarly of the four Vidyās the *vārtā* refers to the agriculture, animal husbandry and commerce which provide wealth to the kingdom. Thus the *kośa* and *vārtā* can be considered as economical component of the state. Economy is a necessary subject of politics that concerned with production, consumption and transfer of wealth. It is the measuring scale of the development of the state.

Economy explained: The western term economy is derived from the Greek word *oikonomia* meaning household management. Further it extends to mean management of the state. Hence, it refers to the production, distribution and consumption of a certain area or governance. The term economics means the science of economy i.e. the branch of knowledge concerned with the production, distribution and consumption of goods and services.

Indian terms for Economy: There are more than thirty words in *Sanskrit* to mean wealth such as *artha*, *vitta*, *sree*, *rayi*, *sampada*, *sampatti*, *saṃrddhi* and so on. In the *Arthaśāstra*, the term *artha* i.e. wealth has been referred to as livelihood or necessity.^{vi} On the other hand, the term *Arthaśāstra* appears as text on polity in the *Mahābhārata* for the first time^{vii}. *Kauṭilya* and his predecessors used this term to mean the science of governance. Thus *Kauṭilya* himself explains: *prthivyā lābhe pālāne ca yāvanyarthasāstrāṇi pūrvacāryaiḥ prasthāpitāni prāyaśastāni saṃhr̥tyaikyamidarthaśāstram kṛtam*^{viii}. Thus from *Kauṭilya*'s statement it seems that the term *Arthaśāstra* is somewhat broader concept than *rājanīti* or *daṇḍanīti* on account of its contents including *lābha* whereas the *rājanīti* or *daṇḍanīti* seem to deal with *pālana* only. The term *Arthaśāstra* definitely is not synonymous to *Arthanītiśāstra* (economics) of modern days. Rather it means a broader concept. *Kauṭilya* holds the view that the *artha* is the principal livelihood of man as mentioned above. The user of wealth is man and wealth means land with man. Therefore the science of possessing land

and its protection etc. is called the *Arthaśāstra*: *manuṣyānām vṛttirarthah*. *manuṣyavatiḥ bhūmiritarthah*/ *tasyāḥ prthivyā lābhapālanopāyaḥ śāstramarthaśāstramiti*^{ix}

It means, "This *Arthaśāstra* is made as a compendium of almost all the *Arthaśāstras*, which, in view of acquisition and maintenance of the earth, have been composed by ancient teachers."^x

In this context it is interesting to note here the statement of Rangarajan^{xi} who said that "The wealth of a nation is both the territory of the state and its inhabitants who may follow a variety of occupation". *Kauṭilya* states that the wealth is the primary need, *dharma* and *artha* can be attained by *artha* only:

artha eva pradhāna iti kauṭilya, arthamūlo hi dharmakāmāvitī

Thus *artha* refers to income not only in terms of money or wealth but also in terms of articles which can be transferred to money or wealth.

Similarly *vārtā* represents the agriculture, animal husbandry and commerce which gives corns, animal, gold, natural things, and independent livelihood. It also protects royal treasury and royal army. Without *vārtā*, the king cannot govern his kingdom and control his enemy:

kṛṣipāśupālye vaṇijyā ca vārtā, dhānyapaśuhiranyakupyaviṣṭipradānā-daupakāriki/tayā svapakṣam parapakṣam ca vaśīkaroti koṣadaṇḍābhyaḥ^{xii}

[Agriculture, cattle-breeding and trade constitute *Vārtā*. It is most useful in that it brings in grains, cattle, gold, forest produce (*kupya*), and free labour (*vishti*). It is by means of the treasury and the army obtained solely through *Vārtā* that a king can hold under his control both his and his enemy's party.^{xiii}]

Kauṭilya states that if a king wish to establish a new city in a newly possessed city or on ruins, he must inquire to the abundance of the *śūdra* people and farmers^{xiv} so that his income will increase. The king should also donate tax free producing land to the priest and other *kṣatriya* people.^{xv} The king also should confiscate the land which is not cultivated.^{xvi} The king should also help the people who easily return the tax by awarding the corn, animal and wealth^{xvii}. He may also give seeds of various corns as *anugraha* and *parihāra*^{xviii} (tax relaxation for a short period and long period respectively). But the king should not do anything which makes loss to treasury. Because, the empty treasury leads the king to devour his subjects:

kośopaghātikau varjayet alpakośo hi rājā pauraṇapadāneva gṛasate^{xix}

In this juncture, it is also mention worthy that *Kauṭilya* also holds the view that the king should arrange the un-fertilized fields for grazing^{xx}. Similarly, he should donate forests to Brahmins for planting *Soma* tree and for meditation. He also make new forests by plantation and rear there various animals like tiger, elephant, buffalo etc. and make them nail less and teeth less so that they could not harm the people.^{xxi}

The king can run the government smoothly if there is abundance in treasury. The *sannidhātā*, the chamberlain (one who ever attends the king) was the over-all superintendent. He constructed buildings for treasury, commodities, granary, forest produce, weapons and jail^{xxii} with the help of *abhityakta puruṣa* outcast men.^{xxiii} He receives gems for the treasury with the help of qualified assistants^{xxiv}. From the evidences found in the *Arthaśāstra*^{xxv} it appears that the *sannidhātā* was a man of thorough knowledge of both internal and external incomes of the state.

Another noteworthy royal official was the *samāhartā*, the collector general. He collects revenues from *durga*, the fortress, *rāṣṭra*, the country parts, *khani*, the mines, *setu* the buildings and gardens, *vana*, the forest, *vraja* the herds of cattle, the *vanikpaiha* the roads of traffic etc.^{xxvi} The revenues collected from various sources collectively called the body of income, *āyaśarīram*^{xxvii}. The *samāhartā* shall pay attention to the six main works *karaṇīya*, work in hand, *siddha*, the work accomplished, *śeṣa*, the part of a work in hand, *āya*, the receipt, *vyaya*, the expenditure and *nīvī* the net balance. In this context Bandopadhyaya opines that *samāhartā* deals with the collection of taxes like calculation of yearly tax amount, collected tax amount, amount of tax credit, amount of income, expenditure, and amount of any uncertain tax.^{xxviii} The *samāhartā* has the authority to made appropriate arrangement for increasing the income and reducing the expenditure.^{xxix}

Kauṭilya discusses the business of keeping up accounts in the office of accountants.^{xxx} The accountants shall have to keep records in their respective record books about the works carried on and their results respectively. The superintendent of the account officers supervises them in his office. He also employed assistants according to the standard of works.^{xxxi} It is very interesting to note here that there is a specific day of general audit in a year. It is the full moon day of the month of *Āṣāḍa*, i. e. middle of July. The chief accountant shall have to tally various record books and their respective heads orally. One who could not submit the records properly or submitted wrong information, the same should be punished with amercement.^{xxxii}

Dishonest officials cause loss to the king.^{xxxiii} Although the officials were appointed according to their ministerial qualifications many times these were changed due to men's natural fickle minded character.^{xxxiv} Therefore the king should take utmost care to it. He should employ spy to the officials and punish accordingly if they were found guilty.^{xxxv}

Kauṭilya also mentions the employment system of the king. The king should employ his employees in such a way that they could not stay a long period in the same post. Each department should have only one head. The king should employ spy so that nobody can rob royal treasury at any rate. *Kauṭilya* mentions twenty two departmental heads and their duties including *sannidhātā* and *samāhartā*.^{xxxvi}

The *Arthaśāstra* contains discussion on the buy and sell of various commodities.^{xxxvii} If there arise any dispute regarding buy and sell it should be retracted within a day.^{xxxviii} Similarly, if somebody gets a lost item it should be kept in the tax collection office for forty five days. If nobody comes for it within this period, the king will be its owner.^{xxxix}

It is interesting to mention here that *Kauṭilya* refers to the salaried servicemen of the king.^{xl} Moreover, there are discussions on non-salaried servicemen also.^{xli}

The concept of Economy in the *Arthaśāstra*: From the evidences mentioned above it appears that the system of economy discussed by *Kauṭilya* was certainly a state economy. Thus it is the oldest text book on the science of economy.

Economic administration: Economic administration includes employment of officials, industrial and commercial growth, investment policy etc. The main aim of the king was to rule the state for the happiness of the citizen. Therefore, the king should be ever active and discharge his duties.^{xlii} In this juncture one may quote Rangarajan who observes: "The main guiding principles of the administration of the economy were that the state should run a diversified economy actively, efficiently, prudently and profitably."^{xliii}

Kauṭilya advised to follow a planned budget.^{xliv} The *Arthaśāstra*^{xlv} confirms the fact. The *samāhartā* should first estimate the revenue by determining the likely revenue from each source and summed up according to place and activity. He further summed them up and gets the grand total. *Kauṭilya* referred to three types of income—daily income (*divasānubhṛta*), transferred or credited income (*paryusita*) and miscellaneous revenue (*anyajāta*).^{xlvi} There are mainly seven sources of income. These are: *dūrḡa*, *rāṣṭra*, *khani*, *setu*, *vana*,

braja and *vanikpatha*. These are collectively known as *āyasaarīra*, the body of income.^{xlvii} Similarly there are sources of expenditure. These are collectively known as *vyayaśārīra*.^{xlviii} Every transaction was recorded in the record book^{xlix} so that it should be used later, especially in the time of audit.^l The account officers shall be ready for audit. The audit officer supervises them. They shall not be lie about the accounts or try not to insert or omit any entry. Committing such wrong deeds was regarded as punishable offence.^{li}

Kauṭilya emphasises upon the following principles for economic prosperity.

Wealth: According to *Kauṭilya*, the root of the wealth is activity.^{lii} Agriculture, cattle breeding and trade were the three main source of wealth like grain, animal and animal produce, gold, forest produce, labour etc.^{liii} The wealth is reproductive: *arthairarthāḥ prabardhyante*.^{liv} The wealth of the state means the totality of the surplus of items stored in the treasury and other store houses.^{lv} Using the wealth the king obtains his army and treasury and maintains administration.^{lvi} In this juncture it is noteworthy that *Kauṭilya* aptly understood the role of human resource in the development of the country. Therefore he counted human earnings as wealth and the land with inhabitants. Thus he states: *manuṣyāṇāṃ vṛttirarthah, manuṣyavañ ca bhūmiritiyarthah*,^{lvii} and by implication human activity was considered as an important factor of economic prosperity of a country.

Currency, weight and measure etc.: There prevailed a currency system. The *pana*, a silver coin was the standard. *Lakṣaṇādhyakṣa*, the head of the mint made four currencies of silver and four of copper. These were *pana*, *ardhapana*, *pādapana* and *aṣṭābhāgapana* currency. Similarly, the four copper coins were *māṣaka*, *ardhamāṣaka*, *kākaṇī* and *ardhakākaṇī*. There was the *rūpadarśaka* to examine the coins.^{lviii} Likewise, there were superintendent of weights and measures called *pautavādhyakṣa*. The measurement of gold was as follows: 10 seeds of *dhānya* = 1 gold seed. Or 5 *gunjā* = 1 gold seed. 16 gold seed = 1 gold or *karṣa*. 4 *karṣa* = 1 *pala*. Similarly, the silver was measured as: 88 *gaurasarṣap* = 1 silver seed. 16 silver seed = 1 *dharāṇa* or 20 *śaimba* = 1 *dharāṇa*. The grains were measured in *pala*, *droṇa* etc.^{lix}

Vārtā: The most important factor of economy was the knowledge of *vārtā*, the agriculture, cattle breeding and commerce. Thus *Kauṭilya* states: *kṛṣipāśupālye vaṇijyā ca vārtā*.^{lx} Hence *vārtā* refers to the beneficial knowledge of various things or activities like granary, animal, gold, forest produce and the labour.

a) Agriculture: There were two types of agricultural land. One was the agricultural land of the citizens in the state and the other was the crown land of the king. The public agricultural land was supervised by the *samāhartā* with the help of the assistants called *gopa*.^{lxi} The crown land was overseen by the *sītādhyakṣa*, the director of agriculture.^{lxii} He should have adequate knowledge on agriculture, *śulvasūtra*, and *brhṣāyurveda*. Or he should take help from experts of those subjects.^{lxiii} The art of agriculture reached such a high degree that ancient scholars well understood the each and every segment of it. *Kauṭilya* also give details of his knowledge about agriculture like rotation of crops, use of rain water, irrigation, fertilizer etc.^{lxiv}

b) Animal husbandry: There were pasture land for cattle. It was under the supervision of *vivītādhyakṣa*. He also examined the *mudrā*, the royal passport.^{lxv}

Animal were domesticated for various purposes. Some were reared for meat. These were deer, animal like buffalo, bird and fish. The slaughter house superintendent *sūnādhyakṣa* supervised both slaughter and rear of animal. He also controlled meat selling. Although the animal were killed for food but torture of animal was prohibited. Torture of animal was a punishable offence.^{lxvi}

There were five salaried servicemen viz. *gopālaka*, *piṇḍāraka*, *dohaka*, *manthaka* and *lubdhaka* who reared animal. The superintendent of cow oversees this branch. He also keeps records and protects them.^{lxvii} He also arranged food for animal.^{lxviii}

Similarly, the superintendent of horse supervises the horses of the king. The horse keeper takes care of the horses.^{lxix} Another superintendent was the elephant supervisor. He deals with the elephants of the king with his various assistants.^{lxx}

c) Commerce: Trade and commerce was considered as the third most important factor of state economy. While marching for trade the traders often faced many obstacles like fear from wild animal, thief etc. Many times they were harassed by king's officials. The king should protect them from such obstacles.^{lxxi}

The superintendant of commerce shall allow the sale or mortgage of any old commodity only then when he convinced himself that the seller is the owner of that commodity. He shall also examine the weight and measure of the same.^{lxxii}

When a merchant used false balance, he was punished. Selling or mortgaging inferior commodities as superior, articles of one place as produce of another place, adulterated things etc were punishable offence. Merchants were prohibited to sell or purchase commodities at

higher price. It is the duty of the Superintendent of commerce to fix a profit of five percent over and above the fixed price of local commodities and ten per cent on foreign produce. In case of failure to sale collected merchandise wholesale at a fixed rate, the rate is altered by him. In case of excessive supply of commodities, he shall centralise its sale and prohibit the sale of similar items before the disposition of his centralised supply.^{lxxiii}

Thus the trade and traders were protected by the king. They were provided sufficient promotions. In this juncture it is mention worthy that merchants were not trusted at that time. They were considered as thieves. Therefore the king should take necessary action to prevent the people from the oppression of the merchants.^{lxxiv}

Apart from the above mentioned factors of economy there were various industries which contributed most to the economy of the state. Some of these are forest produce, fisheries, mines, textile industry, liquor industry, salt industry etc. Some other aspects of economy were also revealed in the *Arthasāstra* like labour and employment, manufacturing industries etc. Thus from the discussion above, it appears that the Kautilian economy aimed at safety, profit, activeness, efficiency and usefulness. Although in some other part of the *Arthasāstra*, Kautilya advices some unethical suggestions, yet he showed always ethical regarding state economy. Many times he suggested punishment to unethical traders.

In conclusion, it may not be amiss to say that Kautilya, the great Indian economist promoted state economy such a developed and systematic manner that almost each and every facet of his economy showed indispensability and responsibility towards the development of the country. The idea of modern Indian economy can be developed by the idea of beautiful *Arthasāstra*

- ¹ Cf., Rangarajan, N.L., *Kautilya The Arthashastra*, India, 1992, p.4.
- ² Cf., *Arthasāstra*, 1.1.1.
- ³ Cf., Bandopadhyaya, Manabendu, *Kaumiliyam Arthasāstram*, Vol. 1, Kalikata, p.11.
- ⁴ Cf., *dharmaśāstrāntargatameva rājanītilakca Gamarthasāstramidam vivakcitam*, *Mitākcarā*, *Yajñavalkya Samhitā*, 2.21.
- ⁵ *Trayī* not only includes four Vedas but also includes the philosophies like *nyāya*, *mīmāṃsā*, the *dharmaśāstra*, and *Purāṇas*.
- ⁶ Cf., *Arthasāstra*, 15.1.1
- ⁷ Cf., *Mahābhārata*, *Śāntiparvan*, 161.9 and 290.104.
- ⁸ Cf., *Arthasāstra*, 1.1.1.

- ⁹ Cf., *Ibid.*
- ¹⁰ As translated by Shamasastri, R., on *Ibid.*, 1.1.1., See, *Kautilya's Arthasāstra*, p.3.
- ¹¹ Cf., Rangarajan, L.N., *op. cit.*, p.2.
- ¹² Cf., *Arthasāstra*, 1.4.1.
- ¹³ As translated by Shamasastri on *Ibid.*, in *op.cit.*, p.12.
- ¹⁴ Cf., *Ibid.*, 2.1.1.
- ¹⁵ Cf., *Ibid.*, 2.1.2.
- ¹⁶ Cf., *Ibid.*, 2.1.3.
- ¹⁷ Cf., *Ibid.*, 2.1.2.
- ¹⁸ Cf., *Ibid.*, 2.1.3
- ¹⁹ Cf., *Ibid.*
- ²⁰ Cf., *Ibid.*, 2.2.1.
- ²¹ Cf., *Ibid.*
- ²² Cf., *Ibid.*, 2.5.1.
- ²³ Cf., *Ibid.*, 2.5.2.
- ²⁴ Cf., *ibid.*, 2.5.5.
- ²⁵ Cf., *Ibid.*, 2.5.6.
- ²⁶ Cf., *Ibid.*, 2.6.1.
- ²⁷ Cf., *Ibid.*, 2.6.3.
- ²⁸ Cf., Bandopadhyaya, Manabendu, *op. cit.*, p. 197
- ²⁹ Cf., *Arthasāstra*, 2.6.8.
- ³⁰ Cf., *Ibid.*, 2.7.
- ³¹ Cf., *Ibid.*, 2.7.1-2.
- ³² Cf., *Ibid.*, 2.7.5.
- ³³ Cf., *Ibid.*, 2.9.2,3.
- ³⁴ Cf., *Ibid.*, 2.9.1.
- ³⁵ Cf., *Ibid.*, 2.9.3.
- ³⁶ Cf., *Ibid.*, 2.5.1.-2.36.12
- ³⁷ Cf., *Ibid.*, 2.
- ³⁸ Cf., *Ibid.*, 3.15.1
- ³⁹ Cf., *Ibid.*, 3.16.4.
- ⁴⁰ Cf., *Ibid.*, 3.14.
- ⁴¹ Cf., *Ibid.*, 3.13.
- ⁴² Cf., *Ibid.*, 1.19.5.
- ⁴³ Cf., Rangarajan, L.N., *op. cit.*, p. 56.
- ⁴⁴ Cf., *Ibid.*, p.245.
- ⁴⁵ Cf., *Arthasāstra*, 2.6
- ⁴⁶ Cf., *Ibid.*, 2.6.7.
- ⁴⁷ Cf., *Ibid.*, 2.6.2-3.
- ⁴⁸ Cf., *Ibid.*, 2.6.4.

৮৪ □ সংস্কৃত সংস্কৃতিঃ

- ⁴⁹ Cf., *Ibid*, 2.7.1
⁵⁰ Cf., *Ibid*., 2.7.3
⁵¹ Cf., *Ibid*., 2.7.5-6.
⁵² Cf., *Ibid*., 1. 19.5.
⁵³ Cf., *Ibid*., 1.4.1
⁵⁴ Cf., *Ibid*., 9.4.27.
⁵⁵ Cf., *Ibid*., 2.5.1.
⁵⁶ Cf., *Ibid*.2.4.1.
⁵⁷ Cf., *Ibid*., 15.1.1.
⁵⁸ Cf., *Ibid*., 2.12.11-12
⁵⁹ Cf., *Ibid*., 2.19.
⁶⁰ Cf., *Ibid*., 1.4.1.
⁶¹ Cf., *Ibid*., 2.35.2
⁶² Cf., *Ibid*., 2.24.1.
⁶³ Cf., *Ibid*., 2.24.1.
⁶⁴ Cf., *Ibid*., 2.24
⁶⁵ Cf., *Ibid*., 2.34. 2.
⁶⁶ Cf., *Ibid*., 2.26. 1,2.
⁶⁷ Cf., *Ibid*., 2.29.1,3.
⁶⁸ Cf., *Ibid*., 2.29.10-11.
⁶⁹ Cf., *Ibid*., 2.30
⁷⁰ Cf., *Ibid*., 2.31 and 32
⁷¹ Cf., *Ibid*., 2.1.7.
⁷² Cf., *Ibid*., 4.2.1
⁷³ Cf., *Ibid*., 4.2.
⁷⁴ Cf., *Ibid*., 4.1.65.

Reference Books:

1. *THE ARTHASASTRA OF KAUTILYA* vols 1-3 By T. Ganapati Sastry, Trivandrum., 1923,1924,1925.
2. *KAUTILYA'S ARTHASHASTRA*, Translated into English by, R Shamasastri, [source, www.archieve.org]
3. *KAUTILYA THE ARTHASHASTRA* Edited by L.N. Rangarajan, India, 1992.
4. *KAUTILIYAM ARTHASASTRAM* Vol. 1, Translated into Bangla by, Dr. Manabendu Bandopadhyaya, Kalikata, 2002

সুভাষিতম্

(১)

আপত্সু স্নেহসংযুক্তং মিত্রম্।

আপৎসু স্নেহসংযুক্তং মিত্রম্।

(বিপদত যিজন ব্যক্তিয়ে স্নেহযুক্ত হৈ সঙ্গ দিয়ে তেঁৱেই প্রকৃত মিত্র)

(২)

কালবিত্ কার্য সাধয়েত্।

কালবিত্ কার্য সাধয়েত্।

(সময়ৰ গতি-বিধি ভালদৰে জনা জনেইহে কাৰ্য সাধন কৰিব পাৰে)

(৩)

প্রাণদপি প্রত্যয়ো রক্ষিতব্যঃ।

প্রাণদপি প্রত্যয়ো রক্ষিতব্যঃ।

(প্রাণ দি হ'লেও বিশ্বাস ৰক্ষা কৰা উচিত)

(৪)

ন দুৰ্জনৈঃ সহ সংসর্গঃ কৰ্তব্যঃ।

ন দুৰ্জনৈঃ সহ সংসর্গঃ কৰ্তব্যঃ।

(দুৰ্জন বা দুষ্টলোকৰ সৈতে সম্পর্ক কৰা অনুচিত)

ডিব্ৰু মহাবিদ্যালয়ৰ সংস্কৃত দিৱসৰ
বাতৰিৰ একাংশ, ২০১৮-১৯ বৰ্ষ

অসমপ্ৰদেশে সংস্কৃতদিবসোদ্‌ঘাপনম্

অসমপ্ৰদেশস্য ডিব্ৰুমহাবিদ্যালয়ে সপ্টেম্বৰমাসস্য অষ্টমে দিনাঙ্কে সংস্কৃতদিবসোদ্‌ঘাপনসমারোহে অ.সং.শি.কেन्द्रস্য কেন্দ্ৰোদ্ঘাটন-সম্ভা সমায়োজিতা । সম্ভাং সञ्চালিতবতী অদিতিবৰুবা । শ্ৰীমতী মধুমিতাবৰঠাকুৰা অপি ভাষণম্ অকৰোত্ । সংস্কৃতবিভাগস্য মুখপত্ৰস্য (সংস্কৃতং সংস্কৃতি:) উন্মোচনম্ অভবত্ । মুখ্যাতিথ্যা-সনং ডা. জীতবদাগাঁহাড অলঙ্কতবান । সম্ভায়া: মখ্যোদেষ্যং সংস্কৃতশিক্ষণস্য উপযোগিতাং চ ব্যাখ্যাতবান্ ব বুনাথক: । সম্ভায়াং বহব: যোগদানম্ অকুৰ্বন্ । বীৰেণবৰুবা সংস্কৃতস্য বৈজ্ঞানিকত্বং, ব্য বহাৱিকজীৱনে সংস্কৃতস্য যোগদানং চ প্ৰতিপাদিতবান্ । সম্ভাসञ্চালিকা ধন্যবাদং দত্তবতী ।